

Pedagogija oslobođenja Paula Freirea za vrijeme vojnog režima u Brazilu (1964-1985)

Budić, Ana

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:331474>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-03**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

ODSJEK ZA PEDAGOGIJU

**PEDAGOGIJA OSLOBOĐENJA PAULA FREIREA
ZA VRIJEME VOJNOG REŽIMA U BRAZILU (1964 – 1985)**

Diplomski rad

Ana Budić

Zagreb, 2019.

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

Odsjek za pedagogiju

**PEDAGOGIJA OSLOBOĐENJA PAULA FREIREA
ZA VRIJEME VOJNOG REŽIMA U BRAZILU (1964 – 1985)**

Diplomski rad

Ana Budić

Mentori:

dr.sc. Tvrtko Jakovina

dr.sc. Vedrana Spajić-Vrkaš

Zagreb, 2019.

Uvod	2
1. Razvoj Freireove misli prije Drugog svjetskog rata	5
2. Freire u vrijeme Druge Republike	11
2.1.Formativne godine Paula Freirea: poučavanje kao strast	13
2.2.Freire tijekom Kubitschekove administracije.....	16
2.3.Seljačke lige	18
2.4.Kratko predsjedništvo Jânio Quadrosa i Goulartov uspon	19
2.5.Socioekonomski profil Brazila u šezdesetima.....	23
2.6.Metoda Paula Freirea.....	26
3. Era vojnog režima	33
3.1.Vojni udar.....	33
3.2.Uloga Sjedinjenih Država u vojnom udaru	34
3.3.Konsolidacija Države nacionalne sigurnosti	39
3.4.Freire u vrijeme vojnog udara	42
3.5.Umjerena linija Castela Branca i zaoštavanje pod Costa e Silvom.....	44
3.6. <i>Teške godine</i> : vrhunac represije vojnog režima	48
3.7.Brazilsko ekonomsko čudo	54
4. Učinci vojnog režima na Paula Freirea: egzil	58
4.1.Bolivija	58
4.2.Čile	58
4.2.1. <i>Sui generis</i> demokracija elite	60
4.2.2.Odnos čovjeka i svijeta	62
4.2.3.Teorija klasne borbe.....	63
4.2.4.Pedagogija oslobođenja.....	65
4.2.5.Politička priroda pedagoških aktivnosti	67
4.2.6.Teorija revolucionarne djelatnosti	72
4.3.Sjedinjene Američke Države.....	74
4.4.Svjetski Crkveni Koncil u Ženevi	76
4.5.Gvineja Bisau	79
4.6.Sveti Toma i Princip i Nikaragva	81

5. Brazil na putu prema novoj demokraciji	84
5.1. Političko otvaranje pod Geiselom	84
5.2. Freireov povratak u Brazil.....	89
5.3. Administracija generala Figueireda.....	90
5.4. Uspostava demokracije: neočekivana administracija Joséa Sarneyja	94
5.5. Freireovo djelovanje nakon povratka demokraciji	97
6. Kritika Freireovih ideja.....	102
7. Značaj Freireovog rada i utjecaji na kritičku pedagogiju	105
 Zaključak	 108
 Bibliografija	 111

Pedagogija oslobođenja Paula Freirea za vrijeme vojnog režima u Brazilu (1964 – 1985)

Pedagog Paulo Freire formira metodu opismenjavanja odraslih u brazilskom kontekstu u kojem prevladava nejednakost i marginaliziranost. Metoda Paula Freirea utemeljena je na koncijentizaciji, koja će obespravljenima učiniti aktivnim sudionicima društva. Godine 1964. vojni udar u Brazilu na vlast dovodi oficire koji uspostavljaju represivan vojni režim, pod kojim je otprije prisutna obespravljenost dodatno ojačala. U novim okolnostima Metoda Paula Freirea proglašena je subverzivnom, a Freire primoran na egzil. Utjecaj povijesnog i političkog konteksta ujedno je i glavna tema ovog istraživanja. Brazilska vojska vladala je uz pomoć tehnokrata, putem Institucijskih akata koji su ograničavali građanska prava, a širili utjecaj vojske. Za to je vrijeme Freire aktivno nastavio razvijati svoju pedagogiju oslobođenja u inozemstvu. Prvotno formirane ideje u latinskoameričkom okruženju razvijale su se pod utjecajem sjevernoameričkog, europskog i afričkog iskustva. Osvijestio je neraskidivu povezanost politike i obrazovanja. Zahvaljujući političkom otvaranju osamdesetih Freire se vraća u rodni Brazil. Zahtjev za demokracijom došao je od civila, ali i od same vojske. Konačan povratak demokraciji nastupio je 1985. godine, no nejednakosti brazilskog društva su se očuvale. Freireova pedagogija stoga se prakticirala krajem 20. stoljeća, ali se zbog svoje široke primjenjivosti koristi i danas diljem svijeta.

Ključne riječi: Brazil, Paulo Freire, nejednakost, Metoda Paula Freirea, koncijentizacija, vojni udar, represija, Institucijski akt, povezanost politike i obrazovanja, pedagogija oslobođenja.

Paulo Freire's liberation pedagogy during the military regime in Brazil (1964 – 1985)

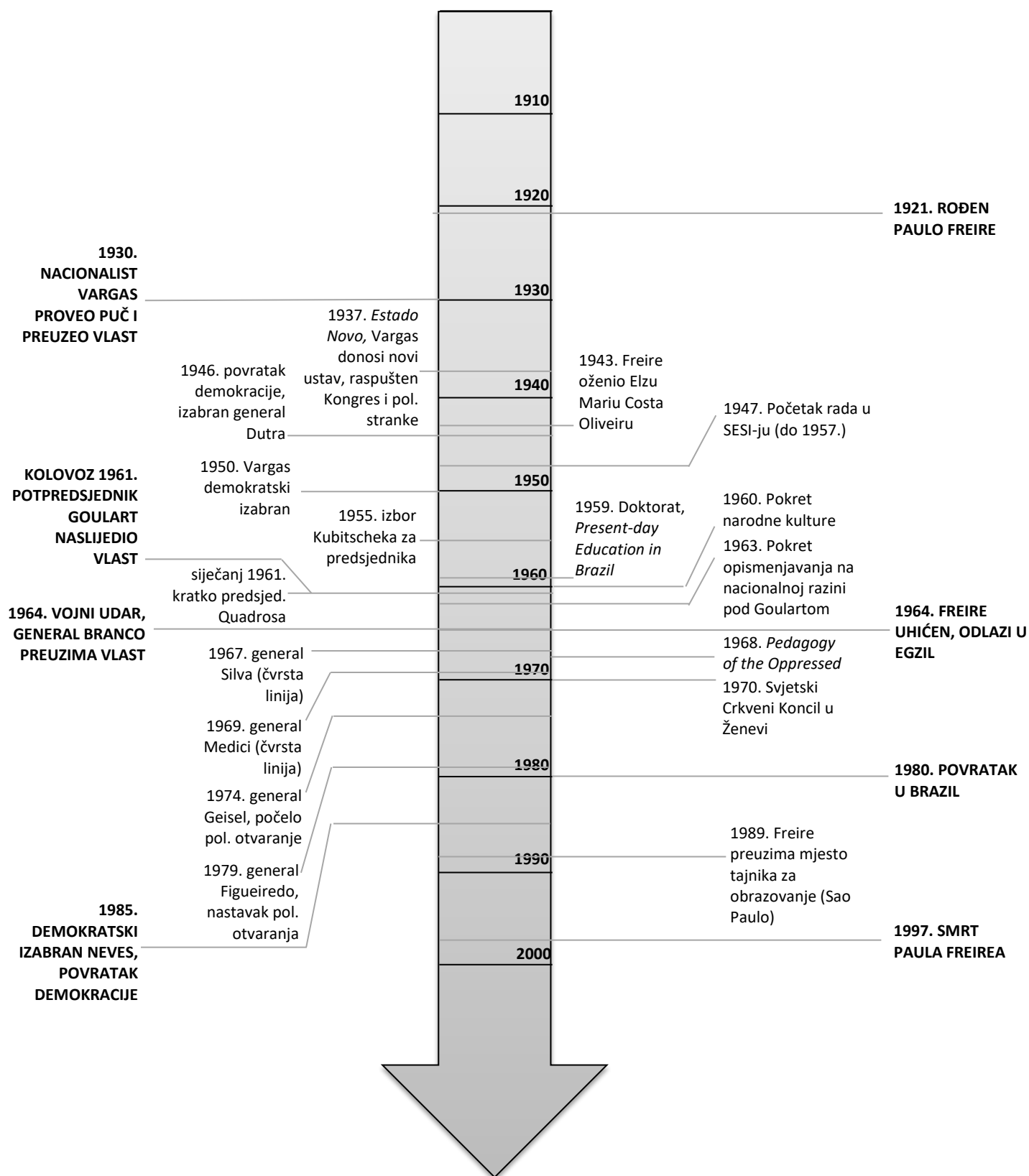
Pedagogue Paulo Freire has formed adult literacy method as a result of Brazilian context, which was prevailed by inequality and marginalization. Paulo Freire's method, based on conscientization, would transform the oppressed citizens of the society into active ones. In 1964 a military coup in Brazil gave power to officers who set up repressive military regime, under which the oppression, which already existed, was further strengthened. Under the new circumstances Paulo Freire's method was declared subversive, and Freire was forced into exile. The influence of the historical and the political context is also the main topic of this research. The Brazilian military ruled with the help from technocrats, by means of Institutional Acts, which restricted civil rights and strengthened military interests. Meanwhile, Freire actively continued to develop his liberation pedagogy abroad. His initially formed ideas in Latin American surroundings continued to develop under the influence of Northern American, European and African experience. Freire comprehended the inextricable relationship between politics and education. Thanks to the political opening of Brazil during the eighties, Freire has returned to his native country. The demand for democracy came from the civilians, but also from the military itself. The ultimate return to democracy took place in 1985, but inequalities were maintained. Therefore, Freire's pedagogy remained in practice at the end of the 20th century, but because of its wide applicability, it is still used throughout the world today.

Key words: Brazil, Paulo Freire, inequality, Paulo Freire's Method, conscientization, military coup, repression, Institutional Act, relationship between politics and education, liberation pedagogy.

Brazil

20. stoljeće

Freire

Uvod

Nakon stoljećâ ovisnosti i života u sjeni kolonijalizma Španjolske i Portugala, Latinska Amerika stekla je neovisnost u vrijeme napoleonskih ratova početkom 19. stoljeća. Za razliku od drugih južnoameričkih zemalja koje su uglavnom ratovale za oslobođenje, Brazil se mirno odvojio od Portugala 1822. godine.¹ Neovisnost kontinenta počela je razdoblje nasilja jer se države Latinske Amerike nakon oslobođenja od kolonijalne vlasti nisu okrenule međusobnoj suradnji nego međusobnom nadmetanju. U južnoameričkim zemljama izmjenjuju se diktature, revolucije, građanski ratovi, državni udari i kratka razdoblja krhkih demokracija. Iako neovisne, latinskoameričke države tijekom 19. stoljeća bile su pod utjecajem vanjskog kapitala, posebice nakon svjetske industrijske revolucije. Kapital je intenzivno dolazio i u Brazil. Zbog ekonomskog napretka mijenja se struktura društva i raste srednji sloj, a nakon ekonomske krize tridesetih godina kreće se uzdizati vojska² – glavni arbitar latinskoameričke politike. Nakon završetka Drugog svjetskog rata Sjedinjene Države snažnije su se uplitale u politiku latinskoameričkih zemalja. Od 1947. godine glavna značajka sjevernoameričke vanjske politike postaje *containment*, odnosno politika zadržavanja komunizma, pa južni kontinent postaje bitan čimbenik. Za vrijeme hladnog rata Sjedinjene Države pojačale su utjecaj na Latinsku Ameriku. U klimi nepovjerenja i straha, Sjedinjene Države težile su suradnji s Latinskom Amerikom kako ne bi došlo do komunističkog prevrata na južnom kontinentu. S ciljem ojačavanja povezanosti s Latinskom Amerikom, Sjedinjene Države započele su s nizom intervencija te je sklopljeno nekoliko sporazuma. Ekonomsku politiku Sjedinjenih Država valja gledati kao sredstvo kontrole. Naime, u sklopu ekonomske pomoći Sjedinjene Države opskrbljivale su latinskoameričke vojne snage. Dolazi do snažne militarizacije društva, a djelovanje ionako snažnih oficira dovedeno je do vrhunca.³ Takav je razvoj događaja doveo i do rušenja legitimnog civilnog i demokratski izabranog predsjednika i uspostavljanja represivnog vojnog režima u Brazilu 1964. godine.

Zbog povijesti sukoba na latinskoameričkom kontinentu, Brazil karakteriziraju velike nejednakosti i stalne društvene i političke promjene. Tijekom hladnog rata društvena nepravda snažnije se ukorijenila u brazilsko društvo, a većina stanovništva živjela je na rubu siromaštva, nepismena i zbog nepismenosti lišena prava glasa – za glasovanje je u Brazilu do 1985. godine uvjet bila pismenost. Najveću moć u Brazilu tradicionalno je imala veleposjednička elita koju podupire vojska i Katolička crkva. No, svijest potlačenih o vlastitoj

¹ Kos-Stanišić 2009, 27.

² Ibid, 31-33.

³ Calvocoressi 2003, 764.

marginaliziranosti s vremenom je rasla. U dinamičnom okruženju druge polovice 20. stoljeća Paulo Freire, brazilski pedagog, intelektualac, pisac, filozof i politički aktivist glasno se usprotivio društvenom poretku i odlučio obespravljenima dati glas. Njegovo je djelovanje bilo pod snažnim utjecajem društvenog i povijesnog konteksta. Freireov životni vijek (1921. – 1997.) gotovo se u potpunosti preklapa s Hobsbawmovim *kratkim 20. stoljećem*, koje započinje s Prvim svjetskim ratom i traje do pada Sovjetskog Saveza 1991. godine. Freire je tako tijekom svog života u rodnom Brazilu proživio vojni prevrat Vargasa, njegovu fašističku diktaturu i represiju *Estado Nova*, ponovnu uspostavu demokracije tijekom Dutrine administracije, eru korupcije zvanu Druga Republika i ponovnu vojnu intervenciju 1964. godine, kojom oficiri preuzimaju vlast na više od dva desetljeća. Vojno preuzimanje vlasti za Freirea je imalo ozbiljne posljedice te je u strahu za vlastiti život otišao u egzil. Tijekom izbjivanja iz rodnog Brazila djelovao je na nekoliko kontinenata i svjedočio nejednakostima, nepravdi i marginaliziranosti u različitim uvjetima i među različitim ljudima. Tako dolazi u susret s revolucionarnim pokretima, vojnim udarima i uspostavljanjem demokracije u različitim okruženjima. Freireovo brazilsko iskustvo i nomadski način života u njegovim najplodnijim godinama doveo je do snažnog razvoja kritičke misli i pedagogije oslobođenja.

Cilj je ovog rada prikazati na koji način povijesni kontekst utječe na formiranje Freireove misli i ideja, preciznije na koji način brazilska događajnica druge polovice 20. stoljeća utječe na Freireov razvoj i formiranje pedagogije oslobođenja. Osim brazilskih utjecaja, prikazat će se i na koji način povijesni i politički kontekst zemalja u kojima Freire boravi u vrijeme vojnog režima u Brazilu usmjerava njegovo djelovanje k političkom osvješćivanju obespravljenih slojeva. Pri tome će se pojasniti utjecaj sjevernoameričke hladnoratovske politike na Brazil s naglaskom na njihovu ulogu u uspostavljanju vojnog režima. Radom će se prikazati oblike represije koji su se javljali za vrijeme vojnog režima. Objasniti će se i na koji su način nejednakosti latinskoameričkog društva i Trećeg svijeta u cjelini utjecale na Freirea. Osim toga, prikazat će se i kakav su utjecaj imale razvijene zemlje Europe i Sjedinjene Države. Rad je organiziran kronološki, na način da se usporedno sa slijedom povijesnih i političkih zbivanja prati Freireov razvoj misli, odnosno evolucija njegovih ideja. U prvom dijelu rada objašnjene su Freireove formativne godine prije uspostave vojnog režima. Nakon toga slijedi ključni dio rada, surovi vojni režim u Brazilu i Freireove najplodnije godine, prisilno provedene u egzilu. Rad završavam povratkom Freirea u Brazil u vrijeme kada se ponovno uspostavlja demokracija 1985. godine. Završna poglavlja analiziraju utjecaje i značaj Freireovog rada.

Literatura korištena za izradu ovog rada najvećim je dijelom na engleskom jeziku. Razlog tome je neistraženost brazilske povijesti u hrvatskoj historiografiji. Interes za političko osvješćivanje obespravljenih i pedagogiju oslobođenja predstavlja moj motiv za odabir teme rada. Prilikom oblikovanja povijesnog konteksta Brazila i Latinske Amerike u prvom su redu korišteni povijesni pregledi autorice Lidije Kos-Stanišić *Latinska Amerika: povijest i politika*. Korištena je i knjiga Petera Calvocoressija *Svjetska politika nakon 1945. te Globalni hladni rat: velike sile i Treći svijet* O. A. Westada. Za detaljniju obradu brazilske i latinskoameričke povijesti korišteni su naslovi Thomasa Skidmorea i Tomasa C. Wrighta te Cambridgeovo izdanje autorice Leslie Bethell. Svi navedeni radovi novijeg su datuma, odnosno nastaju na prijelazu 20. u 21. stoljeće ili unazad deset godina. Rad se temeljio i na povijesnim izvorima, kojima su potkrijepljeni najvažniji povijesni trenuci obrađenog razdoblja. Upotrijebljeni su politički mjesečnik *Međunarodna politika: politika, privreda, pravo, nauka, kultura* u periodu od siječnja do srpnja 1964. godine te dokumenti online arhiva *The Foreign Relations of the United States* (FRUS) u vrijeme Kennedyjeve, Johnsonove i Nixonove administracije. Uvid u razvoj Freireovih ideja pratio se kroz njegova kapitalna djela nastala šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog stoljeća, *Pedagogy of the Oppressed* i *Education for Critical Consciousness*, ali i kroz radove novijeg datuma koji obrađuju njegov život i djelo. Pri tome su najviše korišteni naslovi *Paulo Freire: Rousseau of the Twentieth Century* Asoke Bhattacharye, *Paulo Freire: His Life and Work* autora Moacira Gadottija, *Education, Literacy, and Humanization. Exploring the Work of Paulo Freire* Petera Robertsa i *Paulo Freire* Daniela Schugurenskyja. O značaju utjecaja Paula Freirea saznaje se iz djela njegovih suvremenika nastalih u vrijeme Freireovih aktivnosti. Među njima se najviše ističu radovi njegovih kolega iz polja kritičke pedagogije: Henryja A. Girouxa i Petera McLarena.

1. Razvoj Freireove misli prije Drugog svjetskog rata

Brazilsku povijest obilježavaju borbe i prevrati. Za svoga vijeka Freire je svjedočio fašističkoj diktaturi, vojnom režimu, represiji i brutalnostima, eksploataciji i autoritarnosti oligarhijskih struktura. Freireovo iskustvo stečeno u rodnoj zemlji utjecalo je na konstituiranje njegove misli te njegov socijalni i profesionalni razvoj. Njegove ideje svoje korijene imaju u intenzivnim političkim godinama druge polovice 20. stoljeća, u okolnostima u kojima je ekonomska i društvena struktura Brazila iskazivala velike nejednakosti. Freireova intelektualna biografija bila je pod utjecajem raznih političkih, ekonomskih, kulturnih i društvenih čimbenika iz njegovog okruženja. Iako je Freire tijekom života boravio i radio u različitim zemljama, na gotovo svim kontinentima, njegova misao prvotno se formirala u rodnom Brazilu, u uvjetima diktature. Kada je nastupila svjetska ekonomska kriza 1929. godine, Brazil se također našao u teškoj financijskoj krizi koju je iskoristio Getúlio Vargas. U listopadu 1930. godine proveo je puč i preuzeo vlast. Krenuo je s promjenama u državnom aparatu kako bi ga oblikovao sebi po volji. Upravljaio je putem dekreta i zamijenio guvernera svih država, osim Minas Geraisa, za one koji su bili njemu podložni. Započeo je jedan od najagitativnijih perioda u političkoj povijesti Brazila.

Tijekom 1934. godine javila su se dva visoko ideološka nacionalna pokreta. Jedan je bio integralizam – visoko ideologizirani desničarski pokret sličan europskim fašističkim strankama. Dogma im bila je kršćanska, nacionalistička i tradicionalistička. Uz integralizam, u Brazilu se javio i oslobodilački savez Aliança Libertadora Nacional (ALN). Riječ je o koaliciji socijalista, komunista i raznih radikala, vođenoj od strane Brazilske komunističke partije, koja je podupirala latinskoameričku strategiju Kominterne donesenu u Moskvi. Prva faza te strategije bila je mobilizacija: mitinzi i skupljanje sredstava za formiranje lijevih koalicija koje bi bile oporba Vargasu i integralistima.⁴ Integralisti i članovi ALN-a međusobno su se redovito sukobljavali pa je sveprisutno bilo ulično nasilje. Snage ALN-a pokazale su se slabijima nego integralisti pa je Vlada reagirala uz pomoć vojske i zatvorila im lidere. Nakon što im je vojska razbila redove, preostali članovi ALN-a kreću dizati revoluciju. Vargas i vojska iskorištavaju pobunu ALN-a i 1935. godine proglašavaju opsadno stanje te u potpunosti uništavaju ljevicu.⁵

⁴ Skidmore 2005, 157-159.

⁵ Kos-Stanišić 2009, 161.

To je otvorilo put integralistima, čiji je plan bio osvojiti predsjedničke izbore 1938. godine. No, Vargas ih je preduhitrio 1937. godine kada je na radiju pročitao novi ustav. Raspustio je Kongres, a njegovo djelovanje preuzela je vojska. Brazil je ušao u *Estado Novo*, legalni hibrid koji kombinira strategije Salazarovog Portugala i Mussolinijeve Italije. Sve nade u demokraciju su propale.⁶ Ustavom su ograničena prava pojedinih saveznih država, a favorizirane su regionalne oligarhije. Zabranjeni su štrajkovi, a Vargas je postao glavni u donošenju svih odluka u državi. *Estado Novo* preuzeo je još neka fašistička obilježja Njemačke i Italije. No, bazu im nije činila politička stranka, nego vojska koja može održavati red u državi.⁷ Tajne službe imale su slobodu upotrijebiti sva sredstva u borbi sa subverzivnim elementima. Mediji su cenzurirani, objavljujane su samo službene verzije događaja. Političke stranke su raspuštene, a potencijalne prijetnje obuzdane. Provedena je rekonstrukcija nacionalne i vanjske politike, ekonomije te oružanih snaga. Vlada zabranjuje sve paravojne organizacije, a time i integraliste. Bio je to kraj opozicije. Zbog izbijanja Drugog svjetskog rata izbori se nisu održali pa je Vargas ostao na vlasti do 1945. godine.⁸

Sukobi tijekom Drugog svjetskog rata nisu se odvijali na teritoriju Latinske Amerike, no Vargas je manevrirao između nacističke Njemačke i Sjedinjenih Država kako bi imao koristi od obje strane. Iako je Vargas bio sklon fašizmu, Sjedinjene države su ga pridobile jer im Nijemci nisu mogli ponuditi traženo naoružanje. Brazil postao značajan faktor za Saveznike, pomagao je u materijalima i dao na korištenje zračne i pomorske baze koje su bile od velike važnosti za bitke na Atlantiku.⁹ Tijekom 1944. godine brazilske trupe borile su se zajedno sa Saveznicima tijekom invazije na Italiju.¹⁰ Kao zahvalu Brazil je dobio cijelu mrežu zračnih i morskih baza na sjeveroistočnoj atlantskoj obali, a Sjedinjene Države su po prvi put svijetu u razvoju obećale fondove za industrijalizaciju.¹¹

Nakon rata u Brazilu su se pojačali zahtjevi za demokracijom i rastao je politički pokret protiv Vargasa pa je 1945. godine režim oslabio: ukinuta je cenzura, doneseno novo izborno pravo te dozvoljene političke stranke, uključujući i Komunističku partiju.¹² Društvo

⁶ Skidmore 2005, 159.

⁷ Meade 2010, 136.

⁸ Kos-Stanišić 2009, 162.

⁹ Skidmore 2005, 161.

¹⁰ Meade 2010, 137.

¹¹ Skidmore 2005, 161.

¹² Meade 2010, 150.

se sve jače polariziralo, a sukobi između Vargasovih pobornika i protivnika zahuktavali pa je vojska u listopadu 1946. godine prisilila Vargasu da odstupi.¹³ Tranzicija je bila mirna.

Djetinjstvo i mladost Paulo Freire najvećim dijelom proveo je u Vargasovoj eri. Rođen je 1921. godine u Recifeu, na sjeveroistoku Brazila, u jednoj od najsiriomašnjih brazilskih regija. Odrastao je u obitelji srednje klase, kao najmlađi od četvero djece. Oba roditelja bila su obilježena patrijarhalnom kulturom Brazila na početku stoljeća. Njegov otac, Joaquim Temistocles Freire, bio je poručnik iz Rio Grande do Norte, spiritualist, iako ne vjerski opredijeljen. Majka Edeltrudes Neves Freire, domaćica i krojačica iz Pernambuco¹⁴, bila je katolkinja orijentirana prema Crkvi te je Freire po uzoru na majku prihvatio religioznost. Katolicizam je utjecao na njegov budući pogled na svijet, no iako je njegov odgoj bio utemeljeno na vjerskim vrijednostima, Freire nikada nije njihovu tešku financijsku situaciju prihvaćao kao izraz Božje volje. Freireov otac poštovao je njegovu religioznost te ga naučio važnosti uvažavanja ideja drugih. Kroz razgovore s ocem, upoznao se s političkim borbama i društvenom nepravdom u Brazilu te shvatio razliku između legitimnog autoriteta i autoritarizma. Kroz socijalizaciju u obitelji, Freire je uvidio važnost dijaloga. Dijalošku kompetenciju kasnije je učinio centralnim segmentom svog obrazovnog pristupa.¹⁵

Freire su roditelji naučili čitati i pisati u ranoj dobi, prije nego je krenuo u školu. Poučavali su ga u obliku igre. Freire je u sjeni drveća manga iz njihovoga vrta na zemlji pisao riječi grančicama. Prisjeća se kako je to bilo ugodno učenje, ponajviše jer je bilo povezano s konceptima i rečenicama iz njegovog iskustva koje je imao kao dijete. Metoda koju su koristili njegovi roditelji kasnije ga je inspirirala da razvije svoj pristup opismenjavanju odraslih, koji kreće od vokabulara iz njihovog svakodnevnog života umjesto da se temelji na riječima što ih odabiru sastavljajući kurikulum.

U lokalnoj osnovnoj školi Freire je imao priliku nadograditi iskustvo stečeno u obiteljskom domu. Metoda poučavanja pisanja njegove prve učiteljice Eunice Vasconcelos bila je dosljedna načinu kojim su se ranije služili Freireovi roditelji. Koristila je vježbu tzv. „stvaranja rečenica“ koju su djeca jako voljela. Tražila je da na papir napišu što više poznatih riječi i od njih sastave rečenice. Na kraju bi sa svakim učenikom raspravljala o značenju i kontekstu njegovih rečenica. Ovo iskustvo također je pridonijelo Freireovom pristupu

¹³ Kos-Stanišić 2009, 162.

¹⁴ Gadotti 1994, 1.

¹⁵ Schugurensky 2011, 12-13.

opismenjavanja. Zagovarao je oslanjanje na vokabular učenika kao polaznu točku, povezivanje rečenica te pronalaženje njihovog smisla kroz dijalog i diskusiju.¹⁶

Freire je imao vrlo sretno djetinjstvo, ali je već u ranoj dobi spoznao što znači glad. Imao je osam godina kada su se učinci svjetske ekonomske krize tridesetih počeli osjećati u sjeveroistočnom Brazilu.¹⁷ Osim toga, Freireov se otac razbolio i obitelj je bila na rubu egzistencije pa su se morali preseliti u obližnji Jaboatao dos Guararapes, gdje su troškovi života bili niži nego u Recifeu. Ovdje je Freire proveo ostatak djetinjstva i razdoblje adolescencije. Velik broj njegovih ondašnjih prijatelja živio je u ekstremnom siromaštvu. Kao i u mnogim obiteljima srednje klase koje su iznenada osiromašile nakon ekonomske krize, u Freireovom domu postojao je nerazmjer između kulturalnog okruženja i materijalnih uvjeta – odbijali su se riješiti njemačkog glasovira iako im je hladnjak bio prazan. Iskustvo života u siromaštvu s drugim ruralnim obiteljima i radnicima omogućilo je Freireu da upozna jezik siromašnih i postane svjestan društvene okoline. Freireov školski uspjeh počeo je slabiti zbog gladi.¹⁸

Freire je imao 13 godina kada mu je otac preminuo. Psihološki utjecaj očeve smrti, selidba i financijske teškoće rezultirale su slabim školskim rezultatima pa su pojedini učitelji smatrali da je Freire dijete s posebnim potrebama i da neće biti u stanju završiti srednju školu. Imao je problema s prelaskom u srednju školu pa gimnaziju upisuje tek kada je napunio 16 godina, dok su drugi učenici u razredu imali 11 ili 12 godina.¹⁹ Uspio je upisati gimnaziju jer je njegova majka uvjerila ravnatelja privatne škole Oswaldo Cruz da prime Paula i ukinu školarinu. Školu su pohađali učenici iz više klase te je bilo potrebno određeno vrijeme dok se Freire nije adaptirao, no naposljetku se uspio uklopiti među novu okolinu. Još jedna olakotna okolnost bila je financijska stabilnost obitelji nakon što se njegov stariji brat zaposlio. U novim okolnostima Freire je napravio značajan intelektualni napredak.²⁰

Savladao je portugalski do te mjere da je postao učiteljem gramatike i sintakse dok je još pohađao gimnaziju. U ranim dvadesetima krenuo je studirati filozofiju i sociologiju te je 1943. godine primljen na studij prava na Sveučilištu u Pernambucu. U to je vrijeme pozvan u svoju bivšu gimnaziju da predaje portugalski na pola radnog vremena. Ondje je upoznao Elzu Mariu Costa Oliveiru, učiteljicu u osnovnoj školi. Freire joj je postao tutor za sintaksu tijekom

¹⁶ Schugurensky 2011, 13.

¹⁷ Gadotti 1994, 3.

¹⁸ Schugurensky 2011, 13-14.

¹⁹ Gadotti 1994, 3.

²⁰ Schugurensky 2011, 15.

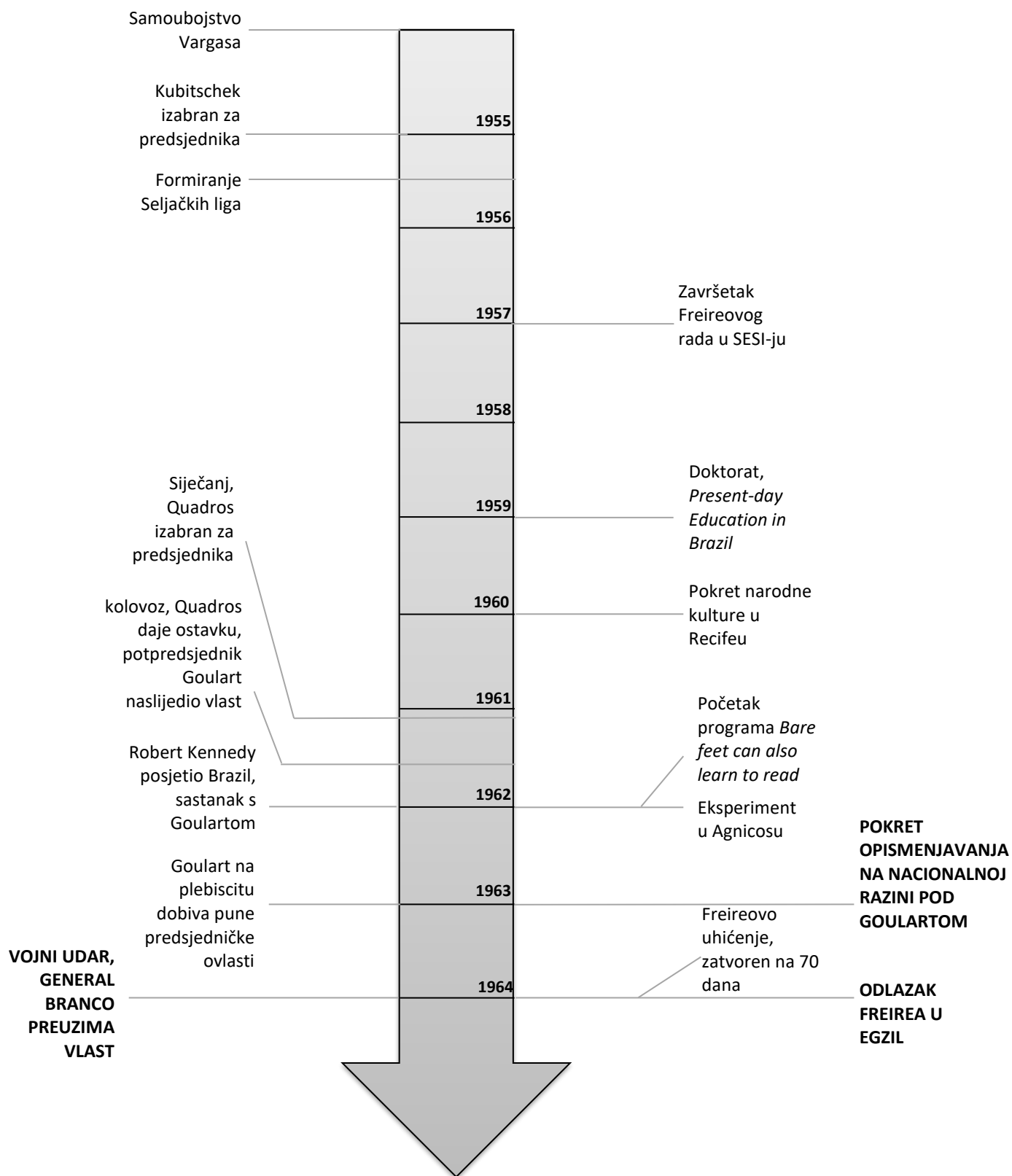
njezinih priprema. Elza je Paulu pružala veliku emocionalnu i intelektualnu potporu te mu je kao kolega edukator pomogla objasniti mnoge njegove inovativne prijedloge. Oženili su se 1944. godine kada je Freire imao 23 godine. Njezino iskustvo opismenjavanja djece igralo je važnu ulogu u pomaganju Freireu da razvije svoju metodu opismenjavanja za odrasle. Elza je bila ta koja ga je potaknula da se okrene tom zvanju te i pomogla mu razviti metodu po kojoj je kasnije postao toliko poznat.²¹

²¹ Schugurensky 2011, 15-16.

Brazil

1955 – 1966

Freire

2. Freire u vrijeme Druge Republike

Iako je Freire odrastao tijekom prve Vargasove ere, bez demokracije, nakon 1946. godine, kada je vojska prisilila Vargasu da odstupi s vlasti, vraća se demokracija i slobodni izbori. Za predsjednika je izabran general Dutra, što je označilo početak tzv. Druge Republike. Novoizabrani Kongres donio je novi ustav utemeljen na osobnim slobodama i decentralizaciji pa su vraćene stranke i slobodni izbori. Centristi su osnovali socijaldemokratsku stranku *Partido Social Democrático* (PSD). Vargasovi pristaše formiraju radničku stranku *Partido Trabalhista Brasileiro* (PTB), a Vargasova opozicija nacionalnu demokratsku stranku *União Democrática Nacional* (UDN).²² Ove tri stranke ostale su glavne političke grupacije u Brazilu sve do vojnog udara 1964. godine.

Dutra se okrenuo unutarnjoj politici nalik onoj iz tridesetih, kada je proizvodnja ovisila o primarnim dobrima poput kave. Oslanjao se na pojačani izvoz i kontrolu nad uvozom i napustio industrijalizaciju. Visoka inflacija, uzrokovana Drugim svjetskim ratom, dovodi do velikog štrajka radnika 1947. godine u Sao Paulu. Dutrina vlada na štrajk je gledala kao na utjecaj Moskve.²³ General Dutra se žestoko protivio komunizmu, pa je u okružju hladnoratovske politike pojačao orijentaciju prema Sjedinjenim Državama.²⁴ Stoga Kongres opoziva odluku o legalizaciji Komunističke partije, a Dutra pojačava represiju. U tome su ga podupirale Sjedinjene Države, sada odlučne da unište svaku sovjetsku prijetnju.

Zabrana komunizma odgovarala je Getúliu Vargasu. Naime, nakon što ga je vojska maknula s vlasti, nije mu bilo zabranjeno političko djelovanje te je on i dalje mogao raditi na jačanju svoje političke baze. Budući da je Komunistička partija proglašena ilegalnom, PTB je postao glavna nacionalna ljevičarska stranka koja podupire interese radništva.²⁵ U to vrijeme Vargas je postao senator države Rio Grande do Sul i održavao svoje političke kontakte. Na izborima 1950. godine poduprli su ga većina PTB-a, ali i PSD-a. Izvojevao je pobjedu zbog Dutrinog zanemarivanja ekonomskog rasta i favoriziranja bogatih. Postao je predsjednik treći put, ali je bio demokratski izabran.²⁶ Lansirao je ambiciozan program u kojemu je ekonomski razvoj bio prioritet. Energetske zalihe koje je Brazil imao nisu bile dovoljne da podupru industrijalizaciju, pa je 1951. godine Vargas predložio miješana državno-privatna poduzeća:

²² Kos-Stanišić 2009, 161.

²³ Skidmore 2010, 129-130.

²⁴ Kos-Stanišić 2009, 162.

²⁵ Skidmore 2010, 130.

²⁶ Ibid 2005, 164.

Petrobras, kojom bi država imala monopol nad naftom²⁷; Electrobras, za monopol nad električnom energijom²⁸; Chembras, nacionalnu kemijsku industriju. Osim toga, Vargas je nacionalizirao i željeznički i morski promet.²⁹ Pokrenuta je daljnja elektrifikacija gradova, a povećao se broj zdravstvenih i školskih ustanova.

Time je došlo do širenja urbane radničke klase koja ulazi u politički prostor. Promjena političke klime otvorila je prostor za proširenje demokratskih prava. Vargas donosi zakone kojima se osigurava pravo glasovanja ženama. No, kao i kod muškaraca, uvjet za glasovanje je pismenost pa su mnogi i dalje ostali bez glasačkog prava.³⁰ Broj stanovnika naglo raste, a ova brzorastuća populacija je uglavnom urbana. U gradove su pristizali migranti iz ruralnih područja i nastanjivali se na rubnim dijelovima u divljim naseljima *favelama*, koja su postala napućenija od same gradske jezgre. Zbog jačanja industrije doseljenici su smatrali da će imati bolje životne šanse na rubovima grada nego u područjima iz kojih dolaze. Gradovi su se širili iako nisu imali za to potrebnu infrastrukturu pa su pridošlice radile ilegalne poslove. To se najviše vidjelo u gradovima poput Recifea i Salvadora. Ekonomski uvjeti razlikovali su se među regijama. Tako je Sao Paulo brzo napredovao, a regije sjeveroistoka kontinuirano su zaostajale. Na Sao Paulo otpadalo je više od polovice brazilskog BDP-a. Brazilci su slijedili „rješenje“ Portugala i sve više se selili na obalu, dok je unutrašnjost ostala nerazvijena. Pedesetih godina je još uvijek više od polovice Brazila živjelo na selu. Društvena stratifikacija ovdje se najjače osjećala. Šansa za društvenom mobilnošću u ruralnim je dijelovima bila mala, dok je u gradu bila veća zbog razvijenijeg obrazovnog sustava. Većina seljaka nije bila upućena u politiku, a jedina veza s vanjskim svijetom bio im je radio.³¹

No, usprkos socioekonomskom napretku, širenju prava glasa i jačanju industrije, Vargas se našao u problemima. U svijetu su naglo pale cijene kave, brazilskog najvećeg izvoznog proizvoda. Glavno tržište bile su im Sjedinjene Države, koje su tražile niže cijene. Brazil je povukao kavu sa sjevernoameričkog tržišta kako bi cijena porasla, ali je to drugim proizvođačima otvorilo tržište, pa je Brazil ostao bez kupca i time ostao bez dohotka sredstava za uvoz i daljnju industrijalizaciju.³² Rastao je deficit u platnoj bilanci pa je Brazil pod pritiskom MMF-a morao uvesti stabilizacijski program. Ovo je Vargas teško primio jer je

²⁷ Skidmore 2010, 154.

²⁸ Kos-Stanišić 2009, 162.

²⁹ Meade 2010, 133.

³⁰ Ibid, 152.

³¹ Skidmore 2010, 139-142.

³² Ibid 1989, 11-12.

zaustavljen ekonomski razvoj, što je ojačalo opoziciju.³³ Vargas je stvorio neprijatelje lijevo i desno. Program ekonomske stabilizacije podrazumijevao je nepopularno smanjenje plaća i stroge kontrole potrošnje. Vargasov ministar rada, João Goulart, pripadnik PTB-a, kao odgovor na velike štrajkove u Sao Paulu 1953. godine predložio je povećanje minimalca za 100%. Vargas je na kraju 1954. godine najavio čak i veći porast minimalca no što je Goulart predlagao³⁴, ali bilo je prekasno da radnike vrati na svoju stranu. Vargasova populistička politika izazvala je bijes oporbe predvođene UDN-om, najvažnijom konzervativnom strankom.³⁵ UDN-ovci nisu prihvaćali niti državno-privatna poduzeća. Osim toga, Petrobras je postao kamen razdora i unutar vojske, što je za Vargasa predstavljalo veliku prijetnju. Strategija je propala, a državna poduzeća postala su najveća kontroverza njegove vlasti.³⁶

Među oporbom je kampanju za Vargasovu smjenu vodio Carlos Lacerda, novinar i političar UDN-a. Lacerda je kontrolirao novine *A Tribuna da Imprensa* koje su svakodnevno objavljivale tekstove usmjerene protiv Vargasa.³⁷ Zbog toga je šef Vargasovog predsjedničkog osiguranja organizirao atentat na Lacerdu. Zalutali metak ubio je njegovog zaštitara, a Lacerdu ranio. Cijela se akcija odvijala bez Vargasovog znanja. Pobješnjela vojska, glavni arbitar u brazilskoj politici, zatražila je Vargasovu ostavku. Počela je vojno-politička kriza velikih razmjera. Vargas je odbio dati ostavku. Istragom je potvrđeno da je ubojica netko iz predsjedničke palače pa se Vargasu smatralo suučesnikom u ubojstvu. Nakon toga je Vargas sam sebi presudio pucajući si u srce. Ostavio je za sobom poruku u kojoj je dao do znanja da su za njegovu smrt krive „zle internacionalne i domaće sile“, predstavljajući se kao veliki populist. Svojom je porukom Vargas uspio izmijeniti položaj UDN-a.³⁸ Ljutnja s Vargasu prešla je na njegove „mučitelje“. Ulice su bile pune Vargasovih pristaša, koji su od vojske i UDN-a tražili objašnjenje za Vargasovo samoubojstvo. Okretanje Vargasove politike nije bilo moguće zbog stanja u javnom mnijenju.

2.1. Formativne godine Paula Freirea: poučavanje kao strast

Za vojno-političke krize koja je nastupila nakon smrti Vargasu, Freire je još uvijek tražio svoj put. Kada je završio pravo, dobio je priliku braniti svog prvog klijenta, mladog zubara koji nije mogao vratiti zajam podignut za otvaranje zubarske ordinacije. Zbog

³³ Skidmore 2010, 134.

³⁴ Ibid 2005, 166.

³⁵ Ibid 1989, 5.

³⁶ Ibid 2010, 134.

³⁷ Ibid, 135.

³⁸ Ibid 2005, 166.

siromaštva koje je i sam osjetio tijekom tridesetih i četrdesetih godina, Freire mu nije naplatio odvjetničke usluge, a nakon toga prestaje s prakticiranjem prava. Nakon tog slučaja vraća se poučavanju u srednjoj školi, a njegov interes za obrazovanje raste. Dodatno ga je za poučavanje motivirala supruga Elza, pa je Freire u potpunosti napustio pravnički posao i posvetio se odgoju i obrazovanju.³⁹

Tijekom četrdesetih Freire i Elza počeli su sudjelovati u obrazovnim aktivnostima Katoličke crkve. Freire nikada nije poricao svoj kršćanski odgoj, no kritizirao je ono što je nazivao crkvom tlačitelja – koja je instrument reprodukcije postojećeg stanja u kojemu dominira klasa tlačitelja. Kao protutežu joj stavlja proročku crkvu, crkvu potlačenih, koja je prema njemu crkva nade.⁴⁰ Kroz Katolički akcijski pokret Freire se upoznao s progresivnim pokretom koji se borio za bolji položaj sirotinje, a koji je kasnije postao poznat kao teologija oslobođenja.⁴¹ Teologija oslobođenja bila je nova struja unutar Katoličke crkve bazirana na doktrini proizašloj iz Drugoga vatikanskog koncila i Konferencije biskupa Latinske Amerike održanog u Medellinu u Kolumbiji 1968. godine. Pokret je tražio da se crkva svrsta uz sirotinju, a ne uz elite, kako bi se postigla pravednija stvarnost. Biskupi Latinske Amerike pozivali su na formiranje zajednica koje će opismenjivati sirotinju čitanjem Biblije i radom na uspostavljanju boljih materijalnih uvjeta. Konzervativci unutar crkve smatrali su teologiju oslobođenja subverzivnom, sinonimom za marksizam, nakon čega je se Vatikan odriče. No, prava prijetnja teologije oslobođenja ležala je u tome što se okrenula marginaliziranima, kojih je Brazil brojao na milijune. Iako je bila nenasilna, pokazala se jednako opasnom po *status quo* kao i oružane revolucije.⁴²

Freire je u to vrijeme surađivao s biskupom Recifea Dom Helderom Camarom i radio u Serviço Social da Indústria (SESI) u državi Pernambuco, gdje se zadržao deset godina (1947-1957). SESI je usmjeravao fondove iz nacionalne konfederacije vlasnika tvornica za programe kojima se poboljšava standard njihovih radnika. Rad u SESI-ju omogućio mu je da proputuje sjeveroistok Brazila. Radio je kao koordinator za program kulture i obrazovanja usmjeren na radnike i pri tome se na dnevnoj bazi susretao s raznim društvenim grupama. Tijekom tog desetljeća postao je sve svjesniji razlika među društvenim klasama.⁴³

³⁹ Schugurensky 2011, 16.

⁴⁰ Gadotti 1994, 4.

⁴¹ Schugurensky 2011, 17.

⁴² Wright 2001, 248.

⁴³ Schugurensky 2011, 16-17.

U SESI-ju je Freire koordinirao rad učitelja s djecom i njihovim obiteljima. Freire je u obrazovnim institucijama kojima je upravljao SESI pozivao učenike i roditelje da sudjeluju u debatama o obrazovanju i društvu, jer je vjerovao da problemi pothranjenosti i dječjeg rada mogu biti riješeni samo uz sudjelovanje roditelja i zajednice. Formirao je i radničke klubove u kojima članovi mogu iznijeti svoje probleme i tražiti kolektivna rješenja.⁴⁴ Tada je produbio korijene svog elitizma i anti-idealističke pedagogiji. U radu s radničkim obiteljima osvijestio je aspekte idealizma i pogreške koje iz toga proizlaze. Pogreške je pripisao razilaženju u vokabularu između srednjeg sloja i jezika radnika. Tako je studija o jeziku postala prvi korak u razvoju njegove pedagogije.⁴⁵ Kroz svakodnevne interakcije s radnicima i seljacima postupno se okreće radikalnijem obrazovanju i razvija ideju o važnosti dijaloga i kulture u obrazovanju. Ipak, u to doba još nije u potpunosti svjestan političkih implikacija te ideje na obrazovnu praksu. Zbog učestalih kritika na račun svog demokratskog, otvorenog i fleksibilnog pristupa, koji nije odgovarao elitama, Freire odlazi iz SESI-ja 1957. godine.

U to je vrijeme većina odraslih u sjeveroistočnom Brazilu bila nepismena i živjela u tzv. kulturi šutnje. U tom kontekstu Freire nastoji omogućiti ljudima aktivno sudjelovanje u životu demokratskog Brazila. Godine u javnoj službi i različite aktivnosti u kojima je sudjelovao pomogle su mu formulirati ideju o obrazovnom pristupu utemeljenom na dijalogu i društvenoj transformaciji. U SESI-ju se Freire prvi put susreo s obrazovanjem odraslih, upoznao se s problemom narodne kulture i nepismenosti te počeo uviđati mogućnosti za prevladavanje kulture šutnje. Shvatio je da obrazovanje odraslih mora krenuti od njihovog svakodnevnog iskustva. Predlagao je da obrazovni proces bude horizontalan i dijaloški, odnosno da edukatori poučavaju slušajući ideje učenika. Tvrdio je da odrasli učenici trebaju i moraju sudjelovati u određivanju sadržaja vlastitog učenja. Predlagao je da programi opismenjavanja idu dalje od pukog čitanja i pisanja te da uključe kritičku analizu društvene stvarnosti. Obrazovanje odraslih gledao je kao proces kojim se njeguje društveno-politička svijest.⁴⁶ Te su ideje bile u suprotnosti s hijerarhijom u obrazovanju Latinske Amerike, kao i s društvenom hijerarhijom koju su zagovarale elite.

⁴⁴ Schugurensky 2011, 18.

⁴⁵ Gadotti 1994, 6-7.

⁴⁶ Schugurensky 2011, 51-52.

2.2.Freire tijekom Kubitschekove administracije

Desetljeće u SESI-ju bile su važne formativne godine tijekom kojih je Freireova misao dobila ključne obrise. Važan utjecaj na Freirea imao je izbor Juscelina Kubitscheka za predsjednika 1955. godine, a Juliaoa Goularta za potpredsjednika. Kubitschek je bio predstavnik PSD-a, bivši guverner Minas Geraisa i gradonačelnik glavnog grada Belo Horizontea. Bio je vrlo vješt političar koji je uspješno vodio političke kampanje pa je vrlo brzo dobio široku potporu. Najvažnije za Freirea bilo je što je Kubitschek bio naklonjen sjeveroistoku nezadovoljnom neravnomjernom raspodjelom profita koji se uglavnom slijevao na jug. Kubitschek za jug radio planove putem nove federalne vlade *Superintendencia Para o Desenvolvimento do Nordeste* (SUDENA). Planovi su obuhvaćali ulaganja i industrijalizacija u tom dijelu zemlje smanjenjem poreza i industrijalizacijom. Takav potez išao je na ruku ljevici, no valjalo se pozabaviti i s desnicom, budući da je Kubitschekovo presjedanje započelo ustankom zračnih snaga u Amazoni. Ustanak je pokazao da je njegov manevarski prostor smanjen. Shvaćao je koliko je vojska uključena u politiku pa ih je omekšao kupnjom velike količine vojne opreme.⁴⁷

Drugu prepreku Kubitscheku predstavljala je ekonomija pa je nakon rješavanja vojnog pitanja prešao na provedbu novoga ekonomskog plana *Programa de Metas*. Nastojao je zbližiti državu i privatni sektor u provedbi strategije rasta kako bi ubrzao industrijalizaciju i razvio infrastrukturu koja joj je bila potrebna. Plan je uključivao puno javnih i privatnih investicija. Izgledalo je kao da program uspijeva, jer je do 1961. godine Brazil osnovao automobilsku industriju te unaprijedio elektrifikaciju i asfaltirao ceste. Ipak, Kubitschek je najpoznatiji po gradnji nove prijestolnice Brasilije.⁴⁸ Pomicanje glavnog grada u centralni Brazil bio je dio *drang nach westen* strategije kojom se treba razviti unutrašnjost. Cilj je bila lakša kontrola nad amazonskom regijom, ali i lakši pristup dugo priželjkivanom putu do Anda i Pacifičkog oceana.⁴⁹ Kao lokacija za izgradnju nove prijestolnice odabrana je država Goias. Grad je podignut ni iz čega u svega četiri godine. Trebao je parirati ostalim „novim“ svjetskim političkim prijestolnicama, poput Washingtona i Canberre. Ipak, negativna strana gradnje je što su se domaće rezerve smanjile, pa su opala druga ulaganja. Strane investicije nisu bile dovoljne da pokriju troškove ekonomskog razvoja. Inflacija i deficit bili su u

⁴⁷ Skidmore 2010, 144-145.

⁴⁸ Ibid, 146-147.

⁴⁹ Briceño-Ruiz i Rivarola Puntigliano 2017, 88.

porastu, no Kubitschek nije želio odustati od ekonomskog plana. Tiskao je novac kako bi isplatio javni sektor pa je inflacija dodatno skočila, zbog čega je došlo do intervencije izvana.

Početkom hladnog rata ustrojene su ustanove svjetskog gospodarskog sustava u svrhu podizanja kapitalizma. Uspostavljenje su Svjetska banka i Međunarodni monetarni fond kao ustanove koje će djelovati na međunarodnom planu tako što će američki kapital, u obliku jeftinih javnih zajmova, nuditi vladama koje su se okrenule kapitalističkom tržištu. Svjetska banka trebala je zemljama u potrebi za stranom pomoći približiti kapitalizam. Međunarodni monetarni fond (MMF) služio je kao financijska potpora kratkoročnih poremećaja platne bilance u svrhu stabilizacije deviznih tečajeva. Dakle, služio je za pomoć režimima kojima prijete nemiri. No, članstvo u MMF-u uvjetovano je vezivanjem valuta pojedine zemlje za dolar pa su Sjedinjene Države putem MMF-a mogle širiti svoj utjecaj.⁵⁰ Iako je za vrijeme Kubitschekove administracije MMF tražio stabilizaciju, Kubitschek nastavlja s programom rasta i postaje herojem domaćih populista. No, doveo je u pitanje međunarodni položaj Brazila, posljedica čega je da ga svjetske novčane institucije odbijaju financirati.⁵¹

Freire je u to vrijeme nastavio djelovati u sjeveroistočnom Brazilu. Nakon SESI-ja postao je član Odbora za obrazovanje u Recifeu i sudjeluje na Drugoj nacionalnoj konferenciji o obrazovanju odraslih u Rio de Janeiru 1958. godine. Odbor tada donosi dokument u kojemu ističe da obrazovanje odraslih, a posebno opismenjavanje marginaliziranih skupina, treba započeti s osloncem na njihov svakodnevni život. Freire dodaje da u svakom uspješnom obrazovnom projektu usmjerenom ka demokraciji, edukatori moraju raditi s učenicima na zajedničkom kreiranju znanja. U kontekstu Kubitschekove administracije i tadašnjeg tradicionalnog brazilskog društva obilježenog elitizmom, autoritarizmom, diskriminacijom, paternalizmom i eksploatacijom, te su ocijenjene kao posebno inovativne i progresivne.⁵²

Na temelju dotadašnjih iskustava Freire je napisao doktorsku tezu o šutnji i otporu u postkolonijalnom brazilskom obrazovanju, *Present-day Education in Brazil*, s kojom je doktorirao 1959. godine. U disertaciji kritizira brazilsko obrazovanje i predlaže njegovu radikalnu reviziju pa se u njoj mogu naći korijeni onoga što će se kasnije raspoznati kao Freireova pedagoška teorija i obrazovna praksa – spajanje društvene promjene (modernizacije, razvoja, industrijalizacije) s demokracijom i obrazovanjem. Međutim, Freireovo je djelovanje u to vrijeme bilo obilježeno nacionalizmom i developmentalizmom.

⁵⁰ Westad 2009, 176-177.

⁵¹ Skidmore 2010, 147-148.

⁵² Schugurensky 2011, 18-19.

Freireova doktorska disertacija bila je i njegova prva objavljena knjiga.⁵³ Iako je kasnije shvatio da je napravio niz grešaka, kretao se u dobrom smjeru. Nakon doktorata razvio je obrazovnu strategiju koju je koristio u kampanjama masovnog opismenjavanja. Pomogao je seljacima i agrikulturnim radnicima da razviju kritičko razumijevanje svoje realnosti i postanu politički subjekti koji mogu transformirati tu realnost. Riječ je o konceptu konscijentizacije, centralnoj komponenti njegova političko-pedagoškog projekta koji za cilj ima društvenu promjenu. Konscijentizacija znači podizanje, odnosno razvoj kritičke svijesti. Riječ je o procesu kojim potlačeni razvijaju kapacitet za kritičko čitanje društvenog svijeta i postajanje subjektom povijesti. Iako se ovaj izraz često pripisuje Freireu, to je pogrešno. Freire ga je nadopunio značenjima te razvio metodologiju kako bi se konscijentizacija mogla ostvariti u praksi i obrazovnim inicijativama. Koncept su ranih šezdesetih skovali članovi ISEB-a (*Instituto Social de Estudos Brasileiros*), skupine stručnjaka povezane s projektom za nacionalni razvoj kojeg je stvorila Kubitschekova vlada.⁵⁴

2.3.Seljačke lige

Tijekom pedesetih i ranih šezdesetih jačao je politički, društveni i intelektualni Brazil. Populistički vođe sve manje su mogli manipulirati masama, koje se počinju mobilizirati u ruralnim i urbanima područjima. Uz kampanje opismenjavanja, dio probuđenog društvenog konteksta postale su Seljačke lige.⁵⁵ Brazilski sjeveroistok svjedočio je rađanju energičnog agrarnog pokreta sredinom pedesetih. Seljačke lige osnivale su kooperative, odnosno zadruge, koje su osiguravale medicinsku, pravnu i obrazovnu pomoć seljacima.⁵⁶ Osnivanje Liga počelo je 1955. godine. U početku postavljaju skromne zahtjeve, poput pristojnog ukapanja mrtvih, no šezdesetih godina usvojile su radikalniji izražaj. Bile su najopasniji element mobilizacije masa koji je zahvatio Brazil. Inspirirane komunističkim utjecajima, bile su bliske gerilskim pokretima koji su se širili Latinskom Amerikom.

Ranih šezdesetih Lige su stekle nacionalnu reputaciju pod Franciscom Juliaom. Članovi Liga zahtijevali su zemljišne reforme, podupirale štrajkove i invazije zemlje i odupirali se deložaciji bespravno naseljenih stanovnika. Atmosfera se zagrijala kada je u Kubi na vlast došao Fidel Castro, a Ernesto Che Guevara postao poznato ime, jer su mlade generacije Brazilaca inspirirane da kopiraju njihov model socijalističke revolucije. Juliao i

⁵³ Gadotti 1994, 8-9.

⁵⁴ Schugurensky 2011, 53-56.

⁵⁵ Gadotti 1994, 33.

⁵⁶ Schugurensky 2011, 19.

100 seljaka posjetili su Kubu u svibnju 1961. godine, a nakon povratka Juliao je organizirao Seljački kongres čija je parola bila “Želimo zemlju zakonom ili silom”.⁵⁷ Lige su se do 1962. godine proširile na 13 od 22 brazilske države. Među strategijama bile su okupiranje zemlje zemljoposjednika, organiziranje sindikata, povećanje plaća ruralnih radnika, kraće radno vrijeme, a ponekad i oružane pobune.⁵⁸

Pokret teologije oslobođenja podupirao je Seljačke lige. Dijelom kao reakcija na nemire koji su bili u porastu u Latinskoj Americi, a dijelom zbog opasnosti hladnog rata, Sjedinjene Države formiraju Savez za napredak. Osnovan je na Kennedyjev prijedlog, a u svrhu dugoročne suradnje obiju Amerika, ekonomskog razvoja i borbe protiv siromaštva. Američka vlada nudila je materijalna sredstva pod uvjetom da južnoameričke zemlje prihvatile određene reforme. Ipak, prioriteti Saveza nisu bili sasvim jasni.⁵⁹ U sklopu Saveza osnovana je *Agency for international development* (AID) s uredom u Recifeu, na kojeg se zbog širenje Seljačkih liga gledalo kao na prijetnju.⁶⁰ Tijekom šezdesetih godina sindikalni pokreti, intelektualci, studenti i progresivci unutar Katoličke crkve kritizirali su Vladu zbog utjecaja Sjedinjenih Država i investicija njihovih multinacionalnih kompanija u Brazilu. Smetalo im je i usmjeravanje Vlade isključivo na radništvo uz zanemarivanje sirotinje koja je činila većinu populacije. Početkom šezdesetih brazilsko se društvo polariziralo.⁶¹

2.4. Kratko predsjedništvo Jânio Quadrosa i Goulartov uspon

Kubitschek nije iskorijenio korupciju i pronevjeru. Kada je 1961. godine odstupio s vlasti, znalo se da je za sobom ostavio dugovanja. Ovo je stvorilo ogromne probleme svom nasljedniku Jânio Quadrosu, članu UDN-a, gradonačelniku Sao Paula i guverneru istoimene države. Quadros je izbore dobio 1961. godine, ponovo s Goulartom kao potpredsjednikom. U kampanji je kao simbol koristio metlu, sugerirajući da će „pomesti“ sve korumpirane elemente društva pa ga je javnost dočekala kao spasitelja.⁶² Quadrosov najveći problem bila je ekonomska kriza. Obećao je da će smanjiti inflaciju i racionalizirati ulogu države u ekonomiji pa se odlučio obratiti MMF-u. Sjedinjene države prihvatile su stabilizacijski program koji im je Quadros predložio. Takvom se raspletu Quadros nadao jer je većina kreditora čekala reakciju MMF-a. No, nedugo zatim počeo je skretati ulijevo. Odao je počast argentinsko-

⁵⁷ Wright 2017, 54.

⁵⁸ Meade 2010, 156.

⁵⁹ Calvocoressi 2003, 764.

⁶⁰ Schugurensky 2011, 20.

⁶¹ Meade 2010, 155.

⁶² Skidmore 2005, 168.

kubanskom gerilcu Che Guevari dajući mu orden *Cruzeiro do Sul*, najveći orden u Brazilu za strane državljanine.⁶³ Našao se pod povećalom američke vlade jer je odbio prekinuti diplomatske odnose s Kubom nakon što su Sjedinjene Države zatražile od svih latinskoameričkih zemalja da izoliraju tu komunističku zemlju. Na opće iznenađenje, Quadros je podnio ostavku u kolovozu 1961., kako bi dobio podršku vojske i konzervativaca. Smatrao je da kongres populističkom potpredsjedniku Goulartu vjeruje manje nego njemu i da će odbiti njegovu ostavku te mu ponuditi još veću moć. No, Kongres je prihvatio ostavku i na mjesto predsjednika doveo Goularta iz PTB-a kao legalnog nasljednika.

Goulart je odrastao je u Vargasovom režimu. Potjecao je iz istog grada kao Vargas i okoristio se time što je poznavao njegove suradnike. Nalazio se na čelu stranke radnika koja je osnovana kao Vargasova baza potpore početkom pedesetih i bio ministar rada 1953. godine u njegovoj vladi. Osim toga, oženio je sestru moćnoga političara Leonela Brizole.⁶⁴ Njegov povratak na vlast bio je trn u oku UDN-u i vojsci, koji su ga smatrali populistom i sklonim suradnji s komunistima. U trenutku kad je izabran za predsjednika nije bio u Brazilu, nego je tražio mogućnost uspostavljanja diplomatskih i trgovačkih veza s komunističkom Kinom.⁶⁵ Tri ministra vojske proglasila su Goulartovo preuzimanje predsjedništva neostvarivim uz optužbe da je u Vargasovoj vladi davao mjesta agentima internacionalnog komunizma te da će oružane snage učiniti komunističkima. Nisu uspjeli postaviti veto na Goulartovo nasljeđe jer se protiv toga pokrenuo legalistički pokret na čelu s Brizolom. Legalisti su bili Goulartovi sljedbenici. Isticali su da je on demokratski izabran. Cijeli pokret nosio je PTB i grupe ljevice, ali su im se pridružili centristi i vojnici koji su zagovarali poštivanje ustava. Vojska je morala prihvatiti kompromis.⁶⁶ Odlučeno je da Goulart preuzme predsjedničko mjesto, ali da mu se moć smanji preko kontrole Kongresa. Bio je to nefunkcionalan hibrid stvoren samo kako bi oslabio Goularta, no on je odlučio preuzeti tu umanjenu moć i voditi kampanju kako bi postupno povratio sve ovlasti. Dogovoren je plebiscit za siječanj 1963. godine.

J.F. Kennedy izabran je za američkog predsjednika 1960. godine i bio je odlučan u tome da završi Kubansku krizu. Sukobljene hladnoratovske strane prepucavale su se i preko Brazila, što je rezultiralo infiltracijama, podmićivanjem i drugim negativnim utjecajima na brazilsko društvo i politiku. U okolnostima hladnog rata Goulart je na početku svog mandata pokušavao postići kontrolu nad podijeljenim društvom i zadobiti punu vlast. Jačala je ljevica

⁶³ Skidmore 1989, 7-9.

⁶⁴ Meade 2010, 158-159.

⁶⁵ Skidmore 2010, 151.

⁶⁶ Ibid 1989, 8-9.

na čelu s komunističkom partijom PCB koja je model tražila u Kini i Kubi. Osim njih tu su bili i nacionalisti, među kojima je prednjačila Katolička crkva. Privlačila je puno studenata i utjecala na urbane i ruralne marginalizirane grupe. Desno su bili tradicionalni zemljoposjednici Brazila (uglavnom članovi UDN-a), vojska, policija i industrijalci. Jako su se oslanjali na potporu Sjedinjenih Država, koje su financirale njihove kampanje i propagandu. Ustali su protiv Goularta jer se zalagao za reformu sustava raspodjele zemlje. Moćni zemljoposjednici pozvali su saveznike da im pomognu, vojno i policijski kako bi slomili pokret ruralnih ranika. Kako se povećavao broj ljevice i desnice, opadali su centralisti, političari koji su se držali političkih pravila i legalizma.⁶⁷

Goulart je prve dvije godine na vlasti pokušavao postići reforme na temelju kompromisa, kroz centrističku politiku „uperenu i protiv desnog negativizma i lijevog radikalizma.“⁶⁸ No, jačina krize nije dopustila zadržavanje takve politike. Stabilizacija je bila potrebna već na samom početku Goulartovog mandata zbog velikog porasta inflacije. U periodu od 1949. do 1959. godine stopa inflacije u Brazilu bila je između 12 i 26%., da bi 1960. godine iznenada dosegla razinu od 39.5%.⁶⁹ Jugoslavenski tisak piše kako se nakon perioda ekonomskog napretka postignutog po završetku Drugog svjetskog rata, koji je doveo Brazil na vrh ljestvice privrednog razvoja u Latinskoj Americi, došlo do krize. „Čitav pokušaj da se Brazil ubaci u industrijsko poglavlje bez kidanja sa prošlošću, bez likvidacije polufeudalne strukture zaostale poljoprivrede i radikalne reforme arhaične državne uprave i poreskog i prosvetnog sistema – pokazao se neodrživim na duži rok. Brazilski razvitak ušao je u hroničnu, strukturalnu krizu.“⁷⁰ Do kraja 1962. godine su se problemi platne bilance i inflacije dodatno pogoršali. Goulartov tim za stabilizaciju činili su San Thiago Dantas i Celso Furtado, otac SUDENA-e. Donijeli su trogodišnji *Dantas Furtado plan* koji je počivao na devaluaciji valute i održavanju visine plaća, što je bilo izrazito nepopularno budući da je inflacija dotad narasla preko 50%. Kako bi smanjila deficit, Vlada je morala otpuštati radnike. Goulart je gubio potporu, a k tome se morao obratiti Sjedinjenim Državama za pomoć.⁷¹ Dantas odlazi u Washington kako bi dogovorio uvjete s MMF-om. Za Sjedinjene Američke Države i njihove poslovne interese politička situacija u Brazilu izgledala je nestabilno. Multinacionalne kompanije nadale su se kandidatu koji će podupirati niske plaće i slabe

⁶⁷ Skidmore 2010, 151-152.

⁶⁸ Međunarodna politika: politika, privreda, pravo, nauka, kultura, 1.1.1964., (br. 330, str.23), autor članka: Jaša Almul.

⁶⁹ Meade 2010, 160.

⁷⁰ Međunarodna politika: politika, privreda, pravo, nauka, kultura, 1.1.1964., (br. 330, str.23), autor članka: Jaša Almul.

⁷¹ Skidmore 1989, 12-13.

uvjete rada, kako bi se održao visok profit. Brinuo ih je Goulart koji je u ranije pokazao sklonost udovoljavanju zahtjeva radnika, pa su se nadali promjenama u brazilskom vodstvu.⁷² Lincoln Gordon, američki veleposlanik u Brazilu, krajem veljače 1963. godine piše američkom predsjedniku Kennedyju da konzervativni brazilski političari i američki biznismeni s dugom tradicijom poslovanja u Brazilu ne vide Goularta kao osobu od povjerenja. Tvrdi da Goulart u potpunosti njeguje anti-američka stajališta i da je sklon podređivanju Brazila komunističkoj kontroli, odnosno da želi staviti Brazil „...under some form of national-socialist, Peronist, syndicalist dictatorship“, što je za američko-brazilске odnose jednako loše.⁷³ Dantas je nakon povratku iz Sjedinjenih Država optužen da je prodao Brazil pa se također našao na meti ljevičara.

Godine 1963. održao se najavljeni plebiscit. Goulart je uspio dobiti sve predsjedničke ovlasti. No, ekonomska se kriza i dalje rasplamsavala. Strani dobavljači inzistirali su na plaćanju prije uvoza, što je dovelo do problema brazilsku naftnu industriju, koja je više od pola svojih rezervi morala uvoziti. Do ožujka 1964. godine godišnja stopa inflacije popela se preko 100%. Za američku vladu Goulart je bio nepouzdan. U zemlji i u inozemstvu se šire glasine o puču. Nije bilo jasno hoće li ga provesti desnica, koja je smatrala da će Goulart pretvoriti Brazil u sindikalnu republiku, ili pak ljevica, čiju je potporu Goulart gubio.⁷⁴ Opozicija se počela formirati na različitim stranama. Radikalni nacionalisti tvrdili su da su stranci uključeni u brazilsku ekonomiju krivci za probleme jer su samo nastojali ostvarili monopol na tržištu i odnijeti što veći profit. Prema njima rješenje je bilo veća kontrola nad stranim kompanijama. Nacionalisti su napali i važeće uvjete za brazilsku trgovinu i tvrdili da se njima manipulira od strane jakih trgovaca, poput Sjedinjenih Država. Bili su mišljenja da Sjedinjene Države blokiraju ekonomski razvoj zemalja Trećeg svijeta kako bi zadržale kontrolu nad svjetskom trgovinom i financijama. Optuživali su MMF i Svjetsku banku da namjerno drže zemlje u razvoju ekonomski subordiniranim. Svjetska Banka uistinu je suspendirala zajmove Brazilu jer se nije slagala s brazilskim planovima za razvoj industrije. Osim toga, MMF je uveo rigoroznu fiskalnu politiku na koju je Brazil morao pristati kako bi dobio pomoć kreditora.

⁷² Meade 2010, 160.

⁷³ „Memorandum From the Ambassador to Brazil (Gordon) to President Kennedy“ FRUS, 1961-1963, Volume XII, American Republics, Washington, undated. (<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v12/d235>, preuzeto 15.6.2019.)

⁷⁴ Skidmore 2010, 154-155.

Plan *Dante Furtado* izazvao je bijes radnika i sindikata. Zato je Goulart tijekom 1963. godine počeo provoditi strukturalne reforme koje se tiču posjedovanja zemlje, obrazovanja, poreza i stanovanja. Njegovi najjači oponenti, UDN i vojska, bili su skeptični prema ovim promjenama tvrdeći da Goulart na taj način pokušava zadobiti radikalne nacionaliste i srušiti ustav. Njihovo su mišljenje podupirale i vodeće novine: *Journal do Brasil*, *O globo*, *Estado de Sao Paulo*, *Corriero da Manha*.⁷⁵ Do početka 1964. godine Goulart izgubio velik dio svoje potpore. Odlučio se okrenuti reformama kako bi pridobio radničku klasu, ruralne siromahe i ljevicu. Krenuo je u široku ofanzivu. Počeo je s mjerama koje su smanjivale moć elita, poput prava glasa nepismenima i proširivanja biračkog prava, sindikalizacije ruralnih radnika i blage zemljišne reforme. Najavio je niz nacionalnih skupova na kojima će objavljivati ključne predsjedničke dekrete. Bio je to način kojim je htio zaobići federalni Kongres, u kojem takve mjere ne bi mogle proći.⁷⁶ Prvi skup održan je 13. ožujka 1964. godine u Rio de Janeiru. Tisuće ljudi s plakatima okupilo se da čuju Goulartov govor o promjenama. Goulart je nakon ovoga obećao još mitinga i još predsjedničkih dekreta. Smatrao je da radnički sindikati rastu i da su idealna baza za njegove mitinge. Njegova nova populistička strategija mobilizirala je opoziciju.⁷⁷ Goulart je zato omogućio Petrobrasu, koji je imao monopol nad eksploatacijom domaće nafte, uvoz nafte i prodaju derivata, čime je strane kompanije lišio profita. Najavio je i ograničavanje izvoza profita stranih kompanija na svega 10% i nacionalizaciju stranih tvrtki koje djeluju u javnim službama. To je uvelike naštetilo interesima američkih investitora i Washingtona. Počeo je s konfiskacijom zemlje, od Kongresa tražio da krene s agrarnom reformom, zalagao se za legalizaciju Komunističke partije i uvođenje prava glasa nepismenih.⁷⁸ Centristi su smatrali da predstavlja prijetnju ustavnom poretku. Osim toga, među reformama se našla i sindikalizacija vojnih časnika, koja je predstavljala prijetnju vojnoj hijerarhiji pa su se protiv Goularta okrenuli i centristi unutar vojske, koji se dotad nisu opirali zakonski izabranom predsjedniku.⁷⁹

2.5.Socioekonomski profil Brazila u šezdesetima

Za Goulartovog mandata ruralno je stanovništvo bilo siromašno zbog nepravedne raspodjele zemlje. Postojala su neiskorištena zemljišta, pogodna za kultivaciju, čiji su vlasnici bili industrijalci ili Vlada. Veliki broj bezemljaša odbijala je naseljavati te posjede, jer su ih i

⁷⁵ Skidmore 1989, 13-14.

⁷⁶ Ibid 2010, 155.

⁷⁷ Ibid 1989, 15.

⁷⁸ Međunarodna politika: politika, privreda, pravo, nauka, kultura, 1.1.1964. (br. 330, 24-35), autor: Jaša Almulji.

⁷⁹ Skidmore 1989, 15.

dalje kontrolirali zemljoposjednici koji su zadržali političku moć. Osim toga, postojao je i tzv. *compadre* sustav među moćnicima i marginaliziranima koji su se nalazili pod njima, a koji je počivao na zaštitništvu. Marginalizirani se obraćao svom zaštitniku kako bi ga zaštitio. Od zaštitnika se očekivalo da će mu pomoći zbog svog moralnog zaduženja. Rezultat toga bila je izrazita pasivnost Brazilaca. Velik postotak ruralnog stanovništva odlučio se na migraciju u gradove kako bi izbjegao takve uvjete.⁸⁰ Brazilski gradovi se industrijaliziraju, dok selo još nije izašlo iz polufeudalnih odnosa. Zaostala poljoprivreda nije davala dovoljno hrane za povećanje gradskog stanovništva niti je dovela do porasta broja potrošača i time potakla industrijsku ekspanziju. Veleposjednici su još uvijek imali značajnu ulogu u vrijeme pojave novih klasa – buržoazije i proletarijata, čiji su odnosi složeni i praćeni čestim sukobima.⁸¹

Rast urbanizacije nosio je sa sobom velike promjene. Migranti su u gradovima najčešće živjeli u favelama. Ipak, urbanizacija se pojačavala jer su i takvi životni uvjeti predstavljali korak naprijed u ekonomskom smislu. Doseljenici su pristajali na različite poslove. Žene su uglavnom radile u kućanstvima ili prodavaonicama, dok su se muškarci bavili poslovima održavanja ili pak reketarenjem. Nekolicina sretnika među njima pronašla je legalni posao, pa su im minimalac i socijalno osiguranje bili garantirani. Iako takvi uvjeti nisu bili zadovoljavajući, predstavljali su napredak u odnosu na selo. Osnovna infrastruktura gradova bila je neadekvatna. Proizvedena električna energija Brazila nije mogla zadovoljiti potrebe gradova kao što su Sao Paulo i Rio (industrijalci u Sao Paulu imali su vlastite generatore kako bi mogli održavati proizvodnju). U Rio de Janeiru povremeno se iskapča struja i voda. Cestovna infrastruktura bila je slabo razvijena s vrlo malo autocesta. Željeznička infrastruktura nije bila homogena, u različitim se regijama vozilo na različitim kolosijecima, a vlakovi su bili zastarjeli.

Još jedno zanemareno područje bio je obrazovni sustav. Manje od 10% djece upisane u prvi razred završavalo je osnovnu školu, a svega 15% ih je steklo srednju stručnu spremu. Uzroci su bili neadekvatno financiranje osoblja i školskih zgrada, neodgovornost roditelja, nedostatak sredstava u obitelji za pokrivanje troškova školovanja, pritisak roditelja na djecu da rade itd. Najbolje srednje škole bile su privatne. Pohađala su ih djeca dobrostojećih obitelji. Na taj su način ostvarivala prednost pri upisu na besplatna federalna sveučilišta, koja su zato vrvjela djecom iz dobrostojećih obitelji. Vlada je tako osporila mogućnost okomite mobilnosti

⁸⁰ Skidmore 1989, 9-11.

⁸¹ Međunarodna politika: politika, privreda, pravo, nauka, kultura, 16.4.1964., (br. 337, str.2), autor članka: Jaša Almulji.

putem edukacije. Takav obrazovni sustav nije uspio proizvesti obrazovanu radnu snagu koja je trebala industriji.⁸²

U tom kontekstu Freire 1960. godine postaje jedan od osnivača Pokreta narodne kulture u Recifeu. To je bio prvi u seriji političkih obrazovnih pokreta nastalih u Brazilu tijekom šezdesetih. Pokret narodne kulture pokušavao je očuvati narodnu kulturu tako što su intelektualci vodili demokratizaciju masa, odnosno usmjeravali ih k aktivnom djelovanju u društvu. Za Freirea je Pokret predstavljao instrument za transformaciju Brazila. Inicirao ga je Miguel Arraes, gradonačelnik Recifea, a potpomagali su ga vođe radnika, umjetnici, radikalni članovi Crkve i intelektualci. Koristili su se Freireovom metodom poučavanja čitanja i pisanja odraslih, koja je smjerala na političko osvješćivanje nepismenih. Freire je u Pokret narodne kulture prenio ono što je naučio u SESI-ju. Otvarali su se kulturni centri, prostori u kojima su se sastajali kulturni kružoci, rotirale knjižnice, rekreacija i sportski događaji. Kulturni kružoci nisu bila mjesta na kojima se znanje prenosilo na učenike, nego mjesta na kojemu se ono stvaralo.⁸³ Primarna svrha pokreta bila je osvijestiti ljude o njihovim osnovnim demokratskim pravima, motivirati ih da preuzmu ulogu u glasovanju, da to čine svjesno i da zahtijevaju svoja prava od političkih vođa.⁸⁴

Brazil je bio zemlja izrazitih nejednakosti, posebno kada govorimo o sjeveroistoku zemlje. U tamošnjim je regijama polovicom zemlje upravljalo 3% populacije, a stopa nepismenosti kretala se oko 75%. Budući da je pismenost bila zakonski uvjet za glasovanje, milijuni Brazilaca nisu glasovali. Kako bi se stekle vještine pismenosti, potrebne su primjerene službe za obrazovanje odraslih. Tada je opismenjavanje i obrazovanje odraslih u Brazilu bilo svedeno na ponavljanje sadržaja i metoda namijenjenih djeci, a odvijalo se u istim učionicama koje su djeca koristila tijekom dana. Freire je isticao da obrazovanje ne može biti samo prijenos sadržaja s učitelja na učenika. Držao je da tradicionalno obrazovanje cilja na domestikaciju učenika kako bi oni prihvatili opresivno stanje. Zato je počeo razvijati alternativni pristup koji cilja na oslobođenje. Simultano je razvijao vještine čitanja i pisanja, kritičku svijest i društvenu akciju.

Freireu se prva prilika za širenje njegovih obrazovnih ideja pružila 1962. godine kada je preuzeo vodeću ulogu u programu opismenjavanja *Bare feet can also learn to read* u državi Rio Grande do Norte. Prvi eksperimenti s njegovom metodom počeo je u malom mjestu

⁸² Skidmore 1989, 9-11.

⁸³ Bhattacharya 2011, 114-115.

⁸⁴ Mies 1973, 1764-1765.

Angicos. Freire i njegov tim testirali su pristup i na opće iznenađenje uspjeli opismeniti 300 radnika na plantažama šećerne repe u svega 45 dana.⁸⁵ Sljedeće godine, 1963., Freirea je pozvao predsjednik Goulart i tek inaugurirani ministar obrazovanja Paulo de Tarso Santos da promisli o shemi opismenjavanja odraslih na nacionalnoj razini. Freire je tada pozvan da bude koordinator Nacionalnog plana opismenjavanja. Plan se sastojao od kreiranja uvjeta za opismenjavanje u glavnim gradovima svih brazilskih država. Počelo je okupljanje osoblja za provođenje metode u praksu te je isplanirano stvaranje dvadeset tisuća kulturnih kružoka za dva milijuna nepismenih ljudi.⁸⁶ Freire je izdao poziv za 600 studenata u Rio de Janeiru kako bi djelovali kao tutori opismenjavanja. Na njegov poziv odazvalo se 6000 volontera pa su se intervjui održavali na nogometnom stadionu. Od lipnja 1963. godine do ožujka 1964. godine njegovi su timovi za opismenjavanje radili diljem nacije. Počeli su s tečajevima za usavršavanje koordinatora u svakoj državi. Freireov tim tvrdio je da može opismeniti pojedinca u 30 sati, a sve zahvaljujući napuštanju dekontekstualiziranog načina opismenjavanja odraslih.⁸⁷

2.6. Metoda Paula Freirea

Precizno govoreći, nije riječ govoriti o metodi, nego o teoriji znanja i obrazovnoj filozofiji. Ipak, Freire je postao najpoznatiji po svojoj shemi za opismenjavanje odraslih koja je po njemu prozvana „metodom Paula Freirea“.⁸⁸ Međutim, Freireova pedagogija ne može se svesti samo na metodu, tehniku ili vještinu. Ona predstavlja specifičan pristup čovjeku i društvu, iz kojega proizlaze načela učenja i poučavanja. Freire govori o metodama koje je koristio u posebnim programima, u određeno vrijeme, u različitim društvenim kontekstima i koje su razvijene u skladu s političkim stajalištem, no ne može se govoriti o Freireovoj pedagogiji kao o metodi.⁸⁹

Originalnost Metode Paula Freirea ne leži u postizanju pismenosti, nego ponajviše u konscijentizaciji. Konscijentizacija podrazumijeva učenje nove vizije svijeta, koja sadrži kritiku trenutnih okolnosti i pokušaj da se one nadvladaju. Pri tome je pojedinac slobodan odabrati sredstva kojima postiže konscijentizaciju. Čovjek nikada nije konscijentiziran sam nego kao dio zajednice. Freireova originalnost je u tome što proces konscijentizacije gleda

⁸⁵ Schugurensky 2011, 21-22.

⁸⁶ Gadotti 1994, 15.

⁸⁷ Schugurensky 2011, 22.

⁸⁸ Gadotti 1994, 16.

⁸⁹ Roberts 2000, 69-70.

kao na način stjecanja slobode, a na obrazovanje kao na proces revolucionarne transformacije društva.⁹⁰

Tzv. Freireova metoda nastala je iz iskustva s kulturnim kružocima. Kružoci za opismenjavanje obično su imali 25 do 30 sudionika, a temeljili su se na 3 komponente: koordinator umjesto tradicionalnog učitelja, dijaloška metoda umjesto lekcija, kurikulum povezan sa životom učenika. Kružoci nemaju *a priori* program, nego je on produkt konzultacije s grupom. O temama se u kružocima raspravlja, a grupa odlučuje što će se učiti. Na sudionike se gleda kao na odrasle s iskustvom, znanjem i mudrošću.

U obrazovanju odraslih Freireov pristup predstavlja kopernikanski obrat. U njegovu modelu učenici su aktivni subjekti u procesu učenja i nalaze se u centru tog procesa. Za razliku od dekontekstualiziranih programa, Freireov model stavlja društvenu realnost, vokabular i iskustvo učenika u centar opismenjavanja. U prethodnim modelima metodologija se bazirala na učitelju naratoru. Freireov pak model naglašava pitanja, projekte, dijalog i diskusiju. Prijašnji programi usmjereni su na adaptaciju učenika svijetu, dok Freireov model njeguje kritičku svijest učenika i njihov kapacitet za oslobođenje od opresije. Za Freirea opismenjavanje nije individualni problem koji se rješava tehničkim intervencijama, nego društveni problem koji se rješava masovnom društvenom mobilizacijom.

Freireov pristup temelji se na četiri premise:

- 1) Odrasli bolje uče koristeći poznate i bitne riječi.
- 2) Proces opismenjavanja vrši se u krugovima opismenjavanja, a ne u učionicama.
- 3) Proces treba omogućiti polaznicima razvoj vještina čitanja i pisanja zajedno s vještinama kritičke analize.
- 4) U procesu se obraća pozornost na društvene, etnografske i psihološke faktore u stjecanju pismenosti.

⁹⁰ Gadotti 1994, 16-17.

Metoda formiranja kritičke svijesti prolazi kroz tri faze:

1) Faza istraživanja

Prva faza sastoji se od sociološko-antropološkog istraživanja materijalnoga, društvenoga i kulturnog konteksta u kojemu nepismeni žive. Kada Freireov tim prvi put posjećuje zajednicu, objašnjava razloge dolaska i poziva članove zajednice na sudjelovanje u ispitivanju, na način da im oni postaju volonteri ispitivači. Ispitivanje se sastoji od intervjua, promatranja i neformalnih interakcija u zajednici.⁹¹ Ljudi koji provode istraživanje nemaju ulogu stručnjaka i istraživača nego učenika. Prvi korak je naučiti iz iskustva što znači živjeti u siromašnom okruženju.⁹² Istraživači su nenametljivi, suosjećajni promatrači koji proučavaju život ljudi u različitim okolnostima (rad u polju, odnosi u obitelji, odmor, igra, razgovor). Nema određenog scenarija, ljude se ispituje o njihovom životu i pogledima na svijet. Nakon svakog posjeta piše se izvješće u koje se zapisuje vokabular promatranih ljudi. Odabrane riječi trebaju biti pune emocija i značenja za lokalne stanovnike.

Odabrane riječi predstavljaju/kodiraju život ljudi iz mjesta na kojemu su prikupljene. Kodifikacija se formira kao tematska lepeza. Dok sudionici razmišljaju o danoj kodifikaciji, ona se mora širiti prema novim temama. To je ključno za kodifikaciju jer omogućava shvaćanje dijalektičkih odnosa između tema i njihovih suprotnosti.⁹³ U kasnijoj fazi će kodifikacije dekodiraju i svaka riječ se povezuje s društvenim problemom. Od riječi koje su važne za zajednicu tim izabire kraću listu, obično 15-18 riječi, prema broju njihovih slogova, fonetičkoj vrijednosti te ponajviše značenju koje imaju za grupu. Najvažniji je njihov potencijal za suočavanje s društvenom realnošću. Te riječi su nazvane generativne riječi i one predstavljaju srž Freireove metode. Generativne riječi korištene su kako bi učenici zamijenili jednostavna slova i zvukove kompleksnijima.⁹⁴

2) Faza tematizacije

U drugoj fazi svakoj riječi pridružuje se opis društvene situacije povezana uz riječ. Radi se o procesu tematizacije. Riječi i njima pripadajuće slike prezentirane su u kružocima učenja preko projektora, na papiru ili kartama. Budući da su generativne riječi višesložne, moguće je od slogova koje sadrže, ili od varijacija na te slogove, generirati nove riječi.

⁹¹ Schurugensky, 56-60.

⁹² Mies 1973, 1776.

⁹³ Freire 2002, 89-91.

⁹⁴ Schugurensky 2011, 60.

Jednom kada grupa identificira generativnu riječ, ona se analizira kroz podjelu na slogove. Prva generativna riječ je uvijek trosložna, a sastoji se od slogova koji imaju jedan samoglasnik i jedan suglasnik, kao primjerice riječ *favela* ili *tijolo* (cigla). U krugovima opismenjavanja svaki slog riječi bio je prezentiran kroz svoju silabičku obitelj - zadržan je suglasnik, a samoglasnik se mijenjao. U prvom slogu riječi *tijolo* to bi bilo TA TE TI TO TU. Budući da portugalski jezik ima 5 samoglasnika, tri suglasnika riječi *tijolo* mogu se kombinirati sa samoglasnicima kako bi se dobilo 15 novih slogova.

TA	TE	TI	TO	TU
JA	JE	JI	JO	JU
LA	LE	LI	LO	LU

Kada učenici krenu čitati vodoravno i okomito, kreću s otkrivanjem različitih zvukova nastalih kombinacijom samoglasnika i suglasnika. Koristeći nove slogove, u kružoku opismenjavanja kreiraju se nove riječi. Tako su rekonstruirajući riječ *tijolo* stvorili riječi poput *tatu* (pasanac), *luta* (borba), *tela* (ekran), *juta* (juta), *lajota* (pločica), *lote* (zemljište), *loja* (trgovina). Ovaj proces kodifikacije i dekodifikacije čini ključnu komponentu Freireove metode jer omogućava učenicima razvijanje alata pomoću kojih će učiti kako čitati i pisati. Ponekad učenici kombiniraju slogove tako da oni ne čine riječi, ali bitno je da otkriju mehanizam fonetičkog kombiniranja te aktivan i kreativan proces stvaranja riječi. Čak važnija od samih riječi jest grupna diskusija koja prati otkrivanje svake generativne riječi. Generativne su riječi generativne u lingvističkoj i društvenoj dimenziji. Društvena dimenzija odnosi se na podatak da te riječi zajedno s pridruženim slikama generiraju diskusije o društvenom i političkom aspektu zajednice. Ta dimenzija vodi trećoj fazi – problematizaciji.

3) Faza problematizacije

U ovoj se fazi učenici ohrabruju na razmišljanje o situacijama prezentiranim na slikama i raspravljanje o problemima koji pogađaju zajednicu. Problemi se kreću od stanovanja do zdravlja, urbane reforme, prehrane, obrazovanja, zaposlenja, prirodnih resursa, dominacije i sl. Glavni cilj treće faze, i metode u cijelosti, jest konscijentizacija.

Konscijentizacija uključuje prijelaz s naivne vizije svijeta na kritičku svijest o društvenoj realnosti. Freire kaže da u razvoju kritičke svijesti postoje tri faze.⁹⁵ Prva se zove neprijelazna svijest. U njoj ljudi žive fatalistički, odnosno smatraju da njihova sudbina ne

⁹⁵ Schugurensky 2011, 61-63.

ovisi o njima samima, nego da na nju utječe sreća ili Bog. Ne vide kako njihovo djelovanje može promijeniti situaciju. Karakterizira ju limitirana percepcija stvarnosti. Neprijelazna svijest bazira se na preživljavanju i zadovoljavanju bioloških potreba.⁹⁶ Čovjek te razine svijesti ponaša se poput životinje – zaronjen je u sadašnjost i prilagođen trenutnome. Druga faza je polu-prijelazna svijest, a manifestira se kada ljudi od osnovnih potreba prijeđu na širi kontekst. Za ovu je fazu karakteristično jednostavno objašnjavanje društvenih problema, konzervativizam, nedostatak interesa za politiku, mala sklonost za dijalog.⁹⁷ Ljudi koriste neke misli i akcije u smjeru promjene, ali probleme sagledavaju izolirano, sustav u cjelini im je nedokučiv. Često naivno slijede snažne vođe s populističkom retorikom. Rade to s nadom da će jedan čovjek izmijeniti svijet, umjesto da sami djeluju u smjeru promjene.⁹⁸ Polu-prijelazna svijest ocrtava „kulturu šutnje“, u kojoj se na realnost gleda kao na nepromjenjivu, zadanu sudbina. Čovjek te razine svijesti nije svjestan da su mu uvjerenja koja posjeduju nametnuta od strane drugih. Polu-prijelazna svijest karakteristična je za zemlje Trećeg svijeta.⁹⁹ Zadnja faza je najviša razina svijesti - kritička svijest. Karakterizira ju znatiželja, dijalog, dublja interpretacija društvenih problema, sposobnost da se preispitaju hipoteze i povežu činjenice, otvorenost za ponovo sagledavanje stvari i prihvaćanje novih ideja.¹⁰⁰ Čovjek vidi sebe kao onoga od koga kreće potrebna promjena – kritički razmišlja i djeluju na temelju uvjeta koji ga okružuju i te uvjete povezuju sa širim kontekstom moći u društvu.¹⁰¹

Ispitivanjem slika koje prikazuju poznatu stvarnost, ljudi ponovo počinju razmišljati o vlastitom poimanju kulture. Diskusija o slikovnim prikazima naglašava ulogu sudionika u transformaciji prirode njihovim radom, te im tako omogućava da misle o sebi kao o kreatorima kulture.¹⁰² Tako sudionici vide da i oni igraju aktivnu ulogu u stvaranju svijeta. Postaje im jasna razlika između prirode i kulture, te počinju razumijevati da je kultura nastala djelovanjem ljudi. Kada otkriju da su jednaki drugim agentima kulture, marginalizirani mogu nastaviti prema otkrivanju svoje jednakosti s onima koji su uzeli za pravo da povijest kreiraju prema vlastitim interesima. Na taj način potlačeni ulaze u borbu za samooslobođenje.¹⁰³

Tijekom cijelog procesa koordinatori imaju formativnu ulogu, no učenicima je omogućeno da preuzmu kontrolu nad sadržajem. Ovo je ključan aspekt Freireovih kružoka

⁹⁶ McLaren i Leonard 1993, 32.

⁹⁷ Schugurensky 2011, 63.

⁹⁸ McLaren i Leonard 1993, 32.

⁹⁹ Freire 2002, 16.

¹⁰⁰ Schugurensky 2011, 63.

¹⁰¹ McLaren i Leonard 1993, 112-113.

¹⁰² Schugurensky 2011, 65.

¹⁰³ McLaren i Leonard 1993, 113.

opismenjavanja jer osnažuje potlačene seljake koji nemaju vjeru u vlastitu moć kreiranja kulture i transformiranja društva. Iako učenici preuzimaju kontrolu nad sadržajem, diskusije i dalje imaju strukturu – teme i probleme koje su ponudili sudionici uvode koordinatori. Teme koje se ponavljaju su nacionalnost, razvoj, nepismenost, pravo glasa i demokracija. Kada se u kružocima opismenjavanja grupno raspravlja o temama poput ovih, sudionici počinju shvaćati kako je njihov svijet strukturiran i u čijem je to interesu. Krićka svijest uključuje razumijevanje uzroka političke, društvene i ekonomske dominacije i priznavanje toga da te strukture nisu prirodni nego društveni konstrukt koji se može mijenjati kolektivnim djelovanjem. To je za Freire srć obrazovanja za oslobođenje.¹⁰⁴ Obrazovanjem za oslobođenje nastoji se transformirati društvenu strukturu koja podupire obespravljenost i marginalnost. Naime, određene su grupe marginalizirane u odnosu na one koja njima upravljaju – pojedine klase, etničke manjine, nepismeni i dr. Svi se oni nalaze na marginama društva, i to ne vlastitim izborom. Obespravljeni su maknuti na margine društvenog sustava, što ih čini objektima nasilja. Marginalizirani su bića za druge. Tu situaciju mogu promijeniti oslobađajući sebe od obespravljenosti.¹⁰⁵ Obrazovanje za oslobođenje vodilo je ideološkoj borbi i revolucionarnoj praksi. Radnici i seljaci mogli su prekinuti svoju kulture šutnje.¹⁰⁶

Prva godina kampanje za cilj je imala opismeniti 5 milijuna odraslih Brazilaca i potaknuti ih na društveni angažman. Zemljoposjednici su se počeli osjećati ugroženima jaćanjem seljaka koji će tko opismenjati i s pravom glasa stvoriti uvjete za zemljišnu reformu. Izvjesno je bilo da će oligarhija Brazila izgubiti kontrolu u takvim okolnostima. Masovna kampanja opismenjavanja primila je kritike i od utjecajnog dnevnika *O Globo*, koji je metodu nazvao subverzivnom, jer je ljudima dala lažnu nadu za mijenjanje društvenih odnosa.¹⁰⁷ Iako je u početku eksperiment u Agniconu podupirala amerićka Agencija za internacionalni razvoj (AID) i financirao Savez za napredak, kasnije su shvatili da je rijeć o progresivnom politićkom sadržaju. To se kosilo s imperijalistićkim tendencijama Saveza za napredak pa su financijska sredstva povučena. Nedugo nakon toga, Freireovoj kampanji opismenjavanja konaćni udarac zadao je vojni udar.¹⁰⁸

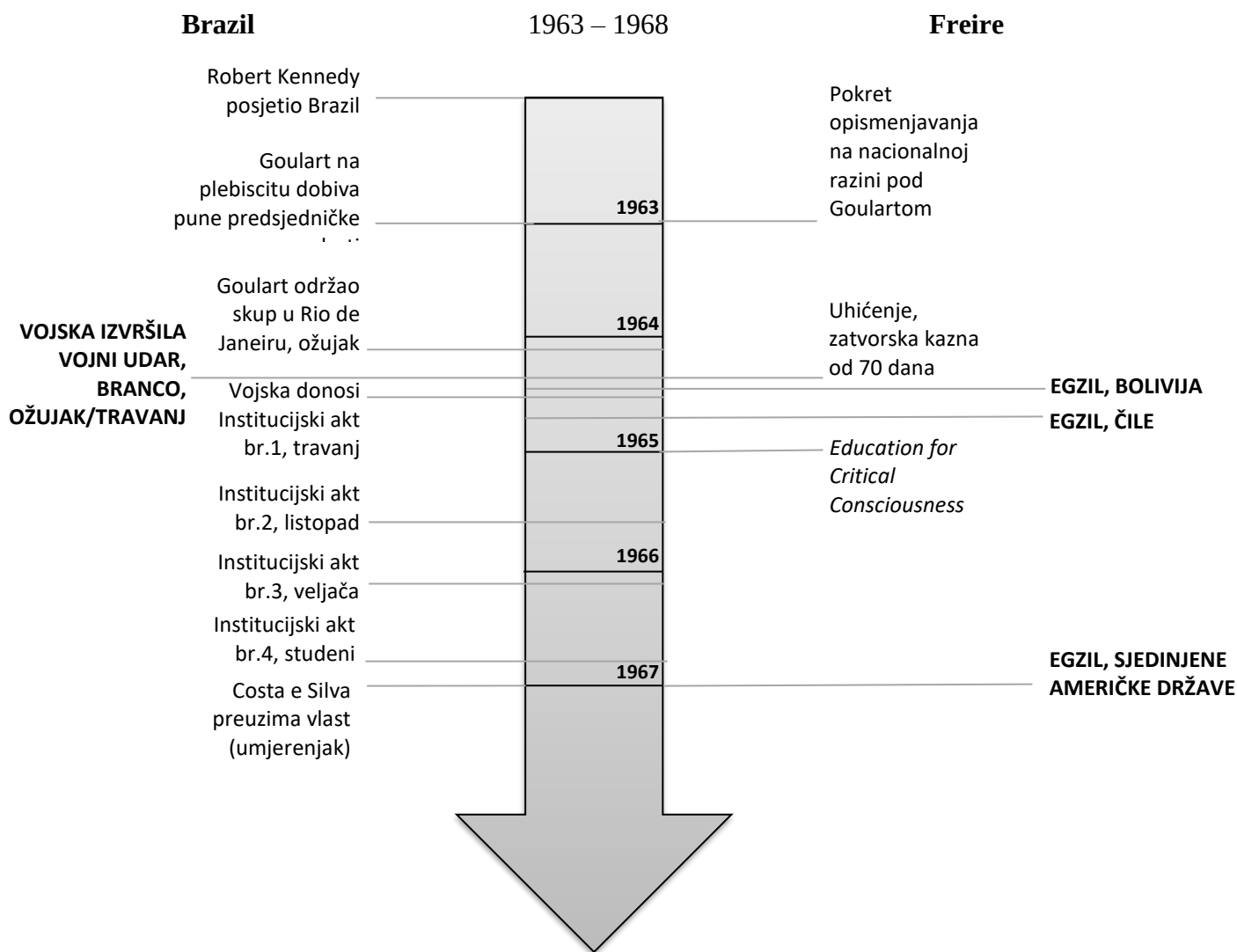
¹⁰⁴ Schugurensky 2011, 63-65.

¹⁰⁵ Freire 2002, 16-17.

¹⁰⁶ McLaren 2000, 144.

¹⁰⁷ Schugurensky 2011, 22-23.

¹⁰⁸ Gadotti 1994, 32.

3. Era vojnog režima

3.1. Vojni udar

Sukobe ljevice i desnice prekinuo je vojni udar, Brazilcima dobro poznat kao *deus ex machina*. Proveli su ga mnogi koji su ranije sudjelovali u Vargasovom rušenju 1945. godine te odmah po Goulartovom preuzimanju vlasti bili protiv njegovog nasljeđa 1961. godine. Znali su da ne mogu računati na otvorenu potporu Sjedinjenih Država, koje su nastojale zatajiti svaku privrženost.¹⁰⁹ Rušiteljima Goularta zajednička je bila bojazan da će Goulartove reforme dovesti zemlju do destabilizacije. Prevladao je strah od uzdizanja moći marginaliziranih grupa – ruralne i urbane sirotinje, liberala i progresivaca.¹¹⁰

Koordinator vojne urote bio je general Castelo Branco, vojnik koji je sudjelovao u brazilskim korpusima u Italiji 1944. – 1945. General Branco regrutirao je oficire za urotu, ali je pri tome naišao na otpor jer su oficiri odbijali prvi poduprijeti urotu. Branco je ipak uspio jer su oficiri njegovali antikomunistička stajališta, a Goulart se okrenuo ljevici. Oficiri su uglavnom bili školovani na vojnom koledžu *Escola Superior de Guerra*, formiranom prema Američkom nacionalnom vojnom koledžu. Ondje se primarna prijetnja definirala kao nešto što dolazi iznutra i što treba biti neutralizirano. Do kraja ožujka 1964. godine vojni je vrh diljem zemlje prihvatio vojni udar.¹¹¹

Puč je počeo rano ujutro 31. ožujka 1964. godine pokretanjem trupa u regiji Juiz de Fora u smjeru Rio de Janeira pod kontrolom generala Olimpia Moura Filha iz Minas Garaisa. Ostatak vojske pridružio im se kroz nekoliko sati. Vojska je ubrzo zauzela glavne državne urede u Brasiliји i Rio de Janeiru pa je legalna vlast raspuštena. Vojska se bojala da će naići na velik otpor jer je ljevica tvrdila kako vojsci više nikada neće biti dopušteno ponovno preuzimanje vlasti.¹¹² Ipak, Goulartova reakcija bila je spora, a legalisti unutar vojnih redova nisu reagirali. Goulartova vlada pozivala je svoje simpatizere da izađu na ulice u znak potpore, no poziv je ignoriran. Leonel Brizola, federalni zastupnik Guanabare i Goulartov šogor, pokušao je organizirati otpor, ali bezuspješno. Goulart je nastojao izbjeći konfrontaciju pa je 4. travnja 1964. godine pobjegao u Urugvaj i tamo ostao do kraja života.¹¹³

¹⁰⁹ Skidmore 2010, 155.

¹¹⁰ Meade 2010, 160.

¹¹¹ Skidmore 1989, 4.

¹¹² Ibid 2010, 155.

¹¹³ Bethell 1998, 167-168.

Vojska i policija su vrlo brzo zatvorili ključne ljude Goulartovog aparata, uz relativno ograničenu upotrebu sile. Prvo su napadnuti trgovački sindikati, a zatim političari i birokrati koji su smatrani subverzivnima. Uslijedila su uhićenja studentskih vođa, radničkih sindikata te organizatora katoličkih grupa. U Rio de Janeiru uhićene su stotine ljudi, ali je represija bila najizraženija u sjeveroistočnim regijama Brazila. Četvrta armija zajedno s federalnom i državnom policijom slomila je Seljačke lige i ruralne sindikate. Velik broj seljaka mučen je od strane Četvrte Armije, a nekolicina seljaka pogubljena.¹¹⁴ U Rio de Janeiru i Sao Paulu politička policija *Departamento de Ordem Politica e Social* (DOPS), poznata po svojoj brutalnosti, krenula je za aktivistima ljevice. Javile su se i paralelne organizacije koje su ih podržavale - Odredi smrti i Antikomunistička komanda.¹¹⁵

Puč su u Kongresu pozdravili političari oporbenjaci i guverneri triju najvažnijih država: Carlos Lacerda (Guanabara), José de Magalhaes Pinto (Minas Gerais) i Ademar de Barros (Sao Paulo). Svi su bili kandidati za predsjednika na predstojećim izborima u listopadu 1965. godine. Osim njih, vojni udar podržali su i zemljoposjednici, tisak te urbani srednji sloj. Čak i prije nego je Goulart napustio zemlju, predsjednik Senata Auro de Moura Andrade proglasio je predsjedničko mjesto upražnjenim, iako za to nije bilo pravnih osnova. Moći su se sada domogli vojni urotnici i njihovi civilni saveznici te je ponovo otvoren put autoritarizmu. Prema ustavu na to je mjesto došao predsjednik Vijeća zastupnika, ali je stvarna moć bila u rukama vojske. General Arthur da Costa e Silva proglasio se vrhovnim zapovjednikom, što je dotada bio predsjednik države. Nakon toga je osnovao Vrhovnu komandu revolucije koju su činili generali: Correia de Melo (zračne snage), Rademaker (mornarica) i Costa e Silva (kopnene snage).¹¹⁶

3.2. Uloga Sjedinjenih Država u vojnom udaru

Tijekom pedesetih i šezdesetih godina hladnoratovska atmosfera je jačala. Zbog paranoje od komunizma, povećano je ulaganje u obranu pa dolazi do militarizacije društva. Za Sjedinjene Države Latinska Amerika postaje bitan čimbenik. Naime, od 1947. godine *containment* je bio dio američke vanjske politike, a glasovi Latinske Amerike u Ujedinjenim Narodima osiguravali su značajnu međunarodnu političku potporu Sjedinjenim Državama. Sjedinjene Države smatrale su da je važno Latinsku Ameriku spriječiti od sovjetskih utjecaja. U takvim uvjetima mirni odnosi američke vlade s vladama ljevice u Latinskoj Americi bili su

¹¹⁴ Skidmore 1989, 16-17.

¹¹⁵ Alencar i de Certeau 1970, 339.

¹¹⁶ Bethell 1998, 168-169.

malo vjerojatni. Ekonomska politika usmjerena prema Latinskoj Americi bila je sredstvo kontrole nad drugom nacijom.¹¹⁷ Administracije J. F. Kennedyja i L. B. Johnsona vjerovale su da nemiri i bijeda mogu dovesti do širenja totalitarizma. Da do toga ne dođe Sjedinjene Države odlučile su pridonijeti razvoju Latinske Amerike.¹¹⁸ Osim ekonomske pomoći režimima koji su se odlučili na suradnju s američkom vladom, jedna od metoda bila je rušenje režima neposlušnih vlada. Primjer rušenja je operacija protiv Arbenzove vlade u Gvatemali 1954. godine. Riječ je o prvoj izravnoj intervenciji Sjedinjenih Država u poratnom razdoblju, a CIA je pri tome organizirala paramilitarne snage da smjene Arbenza i dovedu Armasa na njegovu poziciju. Nakon ove intervencije, na Kubi su primijenjena oba mehanizma, ali bezuspješno. Američka vlada na temelju odnosa s Kubom stekla je predodžbe o cijeloj Latinskoj Americi i prema tom utisku postavila se prema Brazilu.

Sjedinjene Države nisu osudile pokušaj blokiranja nasljedstva potpredsjednika Goularta 1961. godine. Naime, Goulart je brinuo Kennedyjevu administraciju jer su mu potporu davali ljevičarski sindikati i partije, a sve to pod dojmom uzrokovanim uspjehom Kubanske revolucije. Tijekom 1962. godine američka vlada primarno je usmjerena na guranje Goularta prema centru političkog spektra, a ne na njegovo rušenje. Vjerovali su u nesposobnost brazilske vojske da ga smjeni te strahovali od reakcija na neuspješno proveden udar. Krajem srpnja 1962. godine Kennedy odlučuje u Brazil poslati brata Roberta Kennedyja, vrhovnog američkog odvjetnika, kako bi Goularta uvjerio da usmjeri svoju vladu prema centru. Sastanak Roberta Kennedyja i Goularta održao se u prosincu 1962. godine, dva mjeseca nakon kubanske raketne krize koja je završila uspješno po američku vladu. Valja napomenuti i da je ranije te godine američka vlada isključila Kubu iz Organizacije američkih država (OAS), što Brazil tada nije u potpunosti podupro. Kennedy je na sastanku govorio o strujama u Brazilu koje Amerikancima predstavljaju problem i o njihovoj neutralizaciji te o manjku potpore za Savez za napredak. Goulart se opravdavao naglašavajući delikatnu političku poziciju njegove vlade u zemlji. Kennedy je zaključio da se ovakvim pregovorima ne mogu postići željeni rezultati.¹¹⁹

Nakon propalog pokušaja Roberta Kennedyja da se Brazil prilagodi zahtjevima Sjedinjenih Država, u siječnju 1963. godine Goulart plebiscitom dobiva pune predsjedničke ovlasti. Amerikanci nisu više strahovali da će brazilska vojska reagirati, nego da ona neće

¹¹⁷ Pereira 2018, 8-9.

¹¹⁸ Westad 2009, 49.

¹¹⁹ Pereira 2018, 9-13.

reagirati.¹²⁰ Kennedyjeva administracija počinje blokirati ekonomsku pomoć Goulartu. Tijekom 1963. godine Washington pokreće sve radikalnije mjere i postaje sve skloniji zbacivanju Goularta. Počinju aktivno raditi na njegovoj smjeni. Kennedy je inzistirao da se Goulart prilagodi američkim zahtjevima i odbio je pružanje financijske potpore Brazilu dok ljevičari drže svoje pozicije u vladi. Kennedyjeva administracija tražila je suradnike unutar oružanih snaga sposobne za rušenje Goularta, jer su znali da u tome ovise i o spremnosti brazilske vojske. Nakon atentata na Kennedyja u kasnom studenom 1963. godine, predsjednik Johnson naslijedio je njegove planove.

U siječnju 1964. godine Panamci su održali proteste protiv tamošnje američke vojne baze. Republikanci su Johnsona kritizirali zbog njegove blage reakcije na proteste Panamaca. Budući da su se američki izbori za predsjednika održavali u studenome 1964. godine, Johnson se plašio poraza pa su njegove reakcije postale odlučnije.¹²¹ Tijekom siječnja, većina brazilskih oficira i dalje je bila usmjerena na očuvanje demokratskih procesa. Naime, bili su vrlo oprezni u pokretanju vojnog udara zbog neuspješnog pokušaja blokiranja Goulartovog preuzimanja predsjedništva 1961. godine.¹²² No, situacija se u sljedećih nekoliko mjeseci mijenja. Tijekom ožujka 1964. godine Gordon, američki veleposlanik u Brazilu, javlja kako je Goulart krenuo s kampanjom za stjecanje diktatorske moći te da je prihvatio aktivnu suradnju s PCB-om i drugim radikalnim elementima ljevice. Pri tome se usmjerio na donošenje ustavnih reformi koje je trebao potvrditi Kongres. Nije to mogao postići na uobičajen način pa se poslužio uličnim demonstracijama, štrajkovima i povremenim nasiljem u ruralnim dijelovima Brazila. Gordon prenosi da je Goulart krenuo i s donošenjem populističkih dekreta sumnjive legalnosti i da je pokrenuo glasine o održavanju kampanja za donošenje drugih dekreta kako bi njima preplašio elemente otpora koji su se počeli formirati. Gordon je držao da svrha toga nisu konstruktivne društvene i ekonomske reforme nego diskreditiranje postojećeg ustava i Kongresa. No, unutar vojske se formirala grupa pod generalom Brancom koja je pokazivala značajan otpor prema Goulartovim mjerama. Branco je krenuo s preuzimanjem kontrole nad slabo organiziranim grupama otpora među vojskom i civilima u svim dijelovima zemlje. Odlučili su da će djelovati samo ako Goulart pokrene jasne neustavne promjene. Gordon je Branca smatrao sposobnim vođom i vjerovao da je uz njegovu pomoć

¹²⁰ Westad 2009, 173.

¹²¹ Pereira 2018, 13-14.

¹²² „Memorandum From the Director of the Office of Brazilian Affairs (Burton) to the Assistant Secretary of State for Inter-American Affairs (Mann)“ FRUS, 1964-1968, Volume XXXI, South and Central America; Mexico. Washington, 8.1.1964. (<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v31/d181>, preuzeto 14.6.2019.)

moguće izbjeći brazilsku katastrofu. Na kraju je general Branco i poveo promjene koje su išle u korist Sjedinjenim Državama.¹²³

Kada je započeo vojni udar u Brazilu, američkog predsjednika Johnsona o tome obavještava državni tajnik George Ball. Napominje mu kako mornarica koja je trebala pomoći urotnicima protiv Goularta ne može stići u Brazil prije 10. travnja, ali da ondje postoji civilna potpora udaru koju predvodi devet guvernera važnih brazilskih država. Johnson mu u strahu od neuspješnog udara i debakla na izborima odgovara da trebaju učiniti sve što je u njihovoj moći da vojni udar bude uspješan: „Mislim da trebamo poduzeti sve što možemo, biti spremni učiniti sve što trebamo učiniti, kao što smo u Panami, ako je to uopće izvedivo.”¹²⁴ Pri tome se referirao na ustanak protiv vojne baze u Panami početkom 1964. godine. Djelovanje Sjedinjenih Država za vrijeme udara nije bilo precizno planirano. Prije se može reći da je riječ o nizu reakcija Sjedinjenih Država koje su se igrom slučaja poklapale s interesima nekih domaćih snaga.¹²⁵

Johnson i njegova administracija priznali su novu brazilsku vladu 2. travnja 1964. godine, nakon što je brazilski Kongres predsjedničko mjesto proglasio upražnjenim. Kongres je djelovao nezakonito, jer je živi predsjednik prema Ustavu mogao izgubiti svoju poziciju jedino u slučaju da ga Kongres optuži ili osudi zbog određenog čina i ako napusti zemlju bez odobrenja Kongresa. Sjedinjene Države su priznale nezakonit brazilski režim nepunih 48 sati nakon puča.¹²⁶ Jugoslavenski tisak također potvrđuje „neskrivenu radost Washingtona zbog Goulartovog pada i niz poteza nove američke administracije koji nisu bili prijateljski nastrojeni prema njemu.“ Almuli tvrdi da je Washington nakon ubojstva Kennedyja u određenoj mjeri odustao od pokušaja da preko Saveza za napredak uvede fleksibilniju politiku u Latinsku Ameriku i da se odlučio vratiti tvrđoj liniji. Smatra da je takav preokret u Brazilu uvod u opću ofanzivu na sve izraženije težnje Latinske Amerike za neovisnim razvojem.¹²⁷

¹²³ „Telegram From the Ambassador to Brazil (Gordon) to the Department of State“ FRUS, 1964-1968, Volume XXXI, South and Central America; Mexico. 28.3.1964. (<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v31/d187>, preuzeto 23.6.2019.)

¹²⁴ „Telephone Conversation Among the Under Secretary of State (Ball), the Assistant Secretary of State for Inter-American Affairs (Mann), and President Johnson“ FRUS, 1964-1968, Volume XXXI, South and Central America; Mexico. 31.3.1964. (<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v31/d199>, preuzeto 15.6.2019.)

¹²⁵ Pereira 2018, 15.

¹²⁶ Skidmore 2010, 161.

¹²⁷ Međunarodna politika: politika, privreda, pravo, nauka, kultura, 16.4.1964., (br. 337, str.4), autor članka: Jaša Almuli.

Skidmore potvrđuje takvo mišljenje. On navodi da je vojni udar bio početak vala sličnih akcija Sjedinjenih Država diljem Latinske Amerike. U nekima od tih akcija brazilska vojna diktatura postala je američki saveznik. Tijekom građanskog rata koji je izbio u Dominikanskoj Republici 1965. godine, Sjedinjene Države su intervenirale zajedno s Hondurasom i Paragvajem, prilikom čega je Brazil u pomoć poslao svoje trupe. Autor teksta tvrdi da je vojni udar u Brazilu bio prvi u Latinskoj Americi nakon vala demokratizacije pedesetih i da je predstavljao prijetnju Savezu za napredak. Savez je radio na osnaživanju demokracije u Latinskoj Americi kroz ekonomski rast i društvene reforme. No, propagiranje demokracije nije bila jedina svrha Saveza. Nakon uspjeha Kubanske revolucije koji je stvorio pogodnu atmosferu za pokretanje vala revolucionarnih aktivnosti, jedan od ciljeva Washingtona bio je zaustavljanje fidelizma.¹²⁸ Fidelizmom se nazivaju promjene koje nastupaju Castrovom revolucijom, vjerojatnost širenja revolucije diljem Latinske Amerike.¹²⁹ Brazilski vojni udar bio je objašnjen prijetnjom od komunističkog prevrata. U periodu između Castrove pobjede na Kubi i brazilskog vojnog udara, u Brazilu su se počeli javljati znakovi fidelizma: rastao je broj štrajkova zbog inflacije, javlja se akcijski orijentiran ogranak Brazilske komunističke stranke, studentske grupe i radničke unije su radikalizirane, provedene su kampanje opismenjavanja kako bi siromašni stekli uvjete za glasovanje te pokrenule seljačke lige. Brazil je predstavljao jedinstven primjer fidelizma jer je predsjednik Goulart nastojao ispuniti zahtjeve mobilizirane sirotinje i učiniti ih svojom političkom bazom. Zadnjih mjeseci Goulartove vlasti Sjedinjene Države govorile su da je riječ o još jednoj Kubi.¹³⁰

„Meksiko, Brazil, Čile, Bolivija i Urugvaj nastavili su da održavaju odnose sa revolucionarnom Kubom protiv volje Sjedinjenih Država. Brazil se izdvojio iz te grupacije posle puča koji su generali kao zaštitnici interesa tradicionalnih vladajućih klasa izvršili protiv predsjednika Goularta. Iako je otišao veoma daleko u svojoj industrijalizaciji, utjecaj stranog kapitala bio je u njegovoj privredi veliki, a interesi oligarhijskih klika suviše ugroženi reformama koje su bile proklamovane, da bi to kretnje ka reformama moglo da se izvrši evolutivnim putem, kako je to zamislio predsjednik Goulart.“¹³¹ Nakon uspostavljanja vojnog režima, Brazil je postao pionir nove vrste režima koji je kao svoj cilj postavio ekonomski razvoj i čišćenje političke scene. Prema brazilskom uzoru 1966. je i argentinska vojska

¹²⁸ Skidmore 2010, 161.

¹²⁹ Wright 2017, 240.

¹³⁰ Ibid 2001, 53-55.

¹³¹ Međunarodna politika: politika, privreda, pravo, nauka, kultura, 1-16.7.1964., (br. 342-3, str.14), autor članka: Stane Južnić.

uspostavila takvu državu, koja konačnu formu poprima 1976. godine. U Čileu i Urugvaju vojne snage preuzimaju vlast 1973. godine i također uspostavljaju države slične Brazilu.¹³² Zbog jačanja domaćih nemira koji su prijetili destabilizaciji vlada, Sjedinjene Države usmjerile su se na unutarnju subverziju. Udvostručile su vojnu pomoć Latinskoj Americi i uvježbavali vojsku za ratovanje po Doktrini nacionalne sigurnosti – protiv neprijatelja iznutra umjesto neprijatelja izvana.¹³³

3.3. Konsolidacija Države nacionalne sigurnosti

U brazilskom slučaju nije riječ o *caudilho* tipu režima, u kojem jedan diktator koristi oružane snage kako bi se domogao moći, što je bilo karakteristično za Latinsku Ameriku 19. stoljeća. Prevladali su interesi vojne birokracije nad interesima moćnog pojedinca. Vojni režim je prešao s politike klijentelizma i korupcije na institucionaliziranu vojnu vlast. Bio je to prvi od tzv. režima nacionalne sigurnosti, a cilj mu je bio u kontroliranom okruženju postići ekonomski razvoj i očistiti političku scenu od opasnih elemenata te pri tome, ako se za tim stvori potreba, vršiti represiju nad onima koji se s njihovim odlukama ne slažu.¹³⁴ Pod izlikom gušenja nemira i komunizma te ponovnog uspostavljanje discipline, vojska je srušila Goulartovu vladu. Ono što su zapravo učinili bilo je rušenje legalno izabrane demokratske vlasti uvođenjem institucijskih akata, novog Ustava, ustavnih amandmana i tzv. *pacotesa* – paketa arbitrarnih mjera. Za vrijeme vojnog režima na mjestu predsjednika izmijenilo se pet generala s četiri zvjezdice. U početku ih je birala sama vojska, a kasnije su birani od strane Kongresa i izbornog koledža. No, vojska ni u tim slučajevima nije stvari prepuštala slučaju - članovi navedenih tijela garantirali su potporu kandidatima koje je predlagala vojska. Između 1966. godine i 1978. godine vojska je postavljala guvernera država i gradonačelnike važnih gradova. Iako se Kongres i birao neposrednim glasanjem svake četiri godine, velik dio režima on je aktivno djelovao, a ovlasti su mu bile umanjene. Na taj je način vojna vlast manipulirala demokracijom i preoblikovala sustav po vlastitoj volji.¹³⁵

Kada je vojska maknula Goularta, bilo je potrebno odrediti smjer u kojem će ići nova vlada. Unutar brazilske vojske iskristalizirale su se dvije struje. Oko generala Silve okupila se čvrsta linija. Zagovaratelji te linije smatrali su da je Brazilu naštetila grupa korumpiranih političara i da je zemlji potrebna obnova. To je značilo „čišćenje“ zakonodavstva i javnih

¹³² Wright 2001, 149.

¹³³ Ibid 2017, 240.

¹³⁴ Meade 2010, 164.

¹³⁵ Bethell 1998, 165-166.

kadrova te zabranu direktnih izbora. Težili su vrlo radikalnim mjerama represije kako bi se izmijenile političke institucije i kultura. Drugu grupu činili su umjereni oficiri. Vjerovali su da reorganizacija u administraciji i ekonomiji može Brazil dovesti do izborne demokracije koja je bila ugrožena od strane neodgovornih političara.¹³⁶ Zagovarali su umjerene intervencije u politiku kako bi se vratilo na uobičajeno političko stanje. Ova se linija okupila oko generala Castela Branca, po kome je dobila ime – Castelisti. Bili su to uglavnom stariji časnici koji su držali više pozicije u vojsci. Nije riječ o dvije strogo odvojene grupe, nego o strujama koje su se mijenjale tijekom vremena.

Grupa oko Branca zalagala se za to da predsjednika bira Kongres, ali da je na dužnosti samo do kraja Goulartovog mandata (31. siječnja 1966.). Costa e Silva želio je produljiti vladavinu Vrhovnog vojnog zapovjedništva. Došlo je do dogovora u korist Castelista - predsjednik postaje Branco. Costa e Silva to je prihvatio, ali je zato imenovan za ključnu poziciju ministra rata u novoj administraciji. Vrhovno vojno zapovjedništvo 9. travnja 1964. godine izdalo je prvi Institucijski akt, neustavan revolucionarni instrument kojem nije potreban pristanak Kongresa.¹³⁷ Bio je to prvi od mnogih pod tim imenom, a kreirao ga je Francisco Campos, autor Vargasovog autoritarnog ustava iz 1937. godine. Ovaj Akt dao je izvršnoj vlasti ogromnu moć.¹³⁸ Predsjednik je sada mogao Kongresu poslati ustavne amandmane da ih stave na glasanje. Za odobrenje je bila potrebna natpolovična, a ne više dvotrećinska većina. Donesenim aktom odlučeno je da će posredni izbori za predsjednika biti održani 11. travnja 1964. godine. Budući da nije imao opoziciju i da je Kongres ranije bio očišćen, general Branco izabran je na mjesto predsjednika do kraja siječnja 1966. godine. Novi izbori održali su se 3. listopada 1965. godine kada su bili izabrani i guverneri 22 brazilske države.

Akt je omogućio predsjedniku da proglasi izvanredno stanje i na 10 godina suspendira sva politička prava građana. Dan nakon izdavanja akta objavljena je lista s preko stotinu ljudi kojima su oduzeta politička prava u narednom desetljeću. Lista je obuhvaćala ključne figure Goulartove administracije, vođe radnika, seljaka i studenata te političare sklone komunistima, socijalistima, i populističko-nacionalističkoj ljevici. Između ostalih su na toj listi bili Goulart i Quadros.¹³⁹ Tijekom prve godine vojne vladavine Branco je 10 000 civila isključio iz rada javnih institucija, npr. ministarstava i sveučilišta. Još 40 000 ih je stavljeno pod istragu. Osim

¹³⁶ Skidmore 2005, 171.

¹³⁷ Bethell 1998, 170-171.

¹³⁸ Skidmore 2010, 161.

¹³⁹ Bethell 1998, 170-171.

njih isključeno je i 6 guvernera te 55 predstavnika Nacionalnog Kongresa.¹⁴⁰ Najveće gubitke pretrpjela je PTB. Osim toga mnogi vojni časnici su umirovljeni. Tijekom travnja nekoliko stotina udruženih vojnika i vojnih policijskih komiteta identificiralo je pojedince koje se držalo subverzivnima. Mnogi od njih uhićeni su bez optužbi i u nekim slučajevima bili zlostavljani. No, valja napomenuti da je institucijski akt bio važeći do 15. lipnja 1964. godine. Postavljanjem roka trajanja su si pripadnici vojske donekle osigurali legitimnost putem legalnih akrobacija.¹⁴¹

Velik problem vojsci predstavljao je izostanak legalne baze za njihovu intervenciju. Brazilcima je to smetalo jer su imali dugu povijest ustavnosti, ali brinula ih je i njihova slika u svijetu – vojni režim koji smjenjuje ustavnu vladu vjerojatno bi doveo do gubitka vanjskih kreditora o kojima ovisi gospodarski rast. Očajnički su trebali osigurati legalitet svoje vlade pa su se okrenuli političkoj stranci koja će to osigurati. Dogovor je postignut s UDN-om, neprijateljima populista. Osim toga, vojska se odlučila i za savezništvo s tehokratima – tehničkim stručnjacima, osobito znanstvenicima i inženjerima sa stručnim znanjem. Tehnokrate je vodio Roberto Campos, diplomat, ekonomist i glavni kritičar Goulartove vladavine. Inženjeri i ekonomisti koje je doveo kreirali su udruženje *Instituto da Pesquisas e Estudos Sociais* (IPES) u Rio de Janeiru i Sao Paulu. IPES se bavio osmišljavanjem konvencionalnih ideja za zaustavljanje inflacije i pokretanje ekonomskog rasta. Njihov program stabilizacije bio je vrlo sličan onome prethodne Vlade.¹⁴² Obuhvaćao je reorganizaciju i unaprjeđenje ekonomskih institucija. Oformljena je centralna banka i institucionalizirano tržište dionicama. Izmijenjen je zakon o radništvu. Kontrolirane su plaće, a mnogi su ostali bez posla. Osim toga, Brazil se otvorio stranim ulaganjima. Uspjesi nisu ostvareni odmah, ali se očekivalo da će pomaci biti vidljivi u budućnosti.¹⁴³

U valu barbarizma koji je uslijedio nakon vojnog udara, tisuće su uhićene, mučene ili ubijene od strane vojnih i paravojnih odreda. Jugoslavenski tisak dva tjedna nakon provedenog vojnog udara prenosi vijesti o velikom broju uhićenih te među njima navodi pripadnike Komunističke partije, vođe sindikata i studenata te radikalne nacionaliste. Val političkih proganjanja opisuju kao vrlo žestok te tvrde da se dotad ništa slično nije dogodilo u

¹⁴⁰ Funari 2003, 223.

¹⁴¹ Bethell 1998, 172.

¹⁴² Skidmore 2010, 156.

¹⁴³ Ibid 2005, 172.

novijoj povijesti Brazila.¹⁴⁴ Među prvima koji su se našli na udaru bili su i oni koji su radili na obrazovanju: svećenici, osobe aktivne u pokretima za društvenu promjenu i profesori sa sveučilišta.¹⁴⁵ Obrazovanje je bilo jedna od primarnih meta vojne vlade i pod opsadom tijekom režima. Radilo se na programima *Ten Year Plan of the I.P.E.A.* u kojega su bili uključeni studenti podložni režimu, a učilo ih se kako djelovati na tržištu rada, obavljati direktivne funkcije, a sve u cilju da se bolje uklope u režim. Projekt *Randon* koji je dovodio studente iz sjevernog i središnjeg Brazila koji su morali podnositi izvješće o ondašnjoj opoziciji. Smatralo se da obrazovanje ima veliku ulogu u nacionalnoj sigurnosti pa se ulagalo u nove kadrove. Stvorena je tzv. ekonomija obrazovanja, a riječ je o militarizaciji obrazovanja – država je dobivala kadar koji će ju podržavati i cijelu zemlju držati pod kontrolom.¹⁴⁶ Neki dotadašnji sveučilišni profesori su smijenjeni, trupe su okupirale kampuse, a predavanja su špijunirali studenti odani režimu. Akademske publikacije također su bile cenzurirane.¹⁴⁷ Pojedini odsjeci na fakultetima, poput onih za političke i društvene znanosti, imali su znatno umanjen budžet. Studentima su zabranjeni sastanci. Promjene nisu obuhvatile samo visoko obrazovanje, nego su bile prisutne na svim stupnjevima. Tako je u zemlji s gotovo najvećim postotkom nepismene populacije odrasle dobi zaustavljena i konscijentizacija Paula Freirea.

3.4. Freire u vrijeme vojnog udara

Tijekom šezdesetih godina Freire je, zahvaljujući svojoj metodi opismenjavanja, postao glavni tajnik za obrazovanje i generalni koordinator Nacionalnog plana za opismenjavanje odraslih u Brazilu. U svom se djelovanju usmjerio na transformaciju odnosa u proizvodnji i distribuciji društvenog bogatstva. Promatrao je ideološko-političke postavke društva tijekom pokušaja uspostave novog društvenog poretka koji počiva na pravednoj distribuciji društvenog bogatstva, što ga je u očima vlasti učinilo subverzivnim pedagogom. Naime, Freire je nastojao izmijeniti forme opismenjavanja kako bi se otvorio prostor za rješavanje problema društvene nejednakosti i diskriminacije. Za Freirea kritička pismenost predstavlja pokretač razvoja kritičke svijesti među obespravljenima. Problem kritičke svijesti obespravljenih ne može se promatrati odvojeno od povijesnog konteksta u kojem nastaje njihovo znanje. Freire je, oslanjajući se na narodnu kulturu i tradicije, stvorio novi vokabular za obespravljene. Taj je vokabular obuhvaćao moćnu političku terminologiju koja je

¹⁴⁴ Međunarodna politika: politika, privreda, pravo, nauka, kultura, 16.4.1964., (br. 337, str.4), autor članka: Jaša Almulji.

¹⁴⁵ McLaren i Leonard 1993, 37.

¹⁴⁶ Alencar i de Certeau 1970, 341.

¹⁴⁷ Funari 2003, 235.

marginaliziranima omogućila analiziranje vlastitog položaja unutar hijerarhije kapitalističkog društva i aktivno uključivanje u premještanje iz postojećih u nove krugove društvene proizvodnje. Freire je povezao kategorije povijesti, politike i klase s konceptima kulture i moći. Na taj je način stvorio jezik kritike i jezik nade koji djeluju dijalektički. Freire je uočio da se obespravljani brže asimiliraju u društvo kada preuzmu kontrolu nad svojom sudbinom, odnosno kada se asimiliraju pod vlastitim uvjetima.¹⁴⁸

Početkom šezdesetih već se mogao predvidjeti vojni udar koji je prekinuo planove za opismenjavanje odraslih na njihovom samom početku. Svi ranije dogovoreni planovi i sav započet posao su otkazani. No, Freire je ipak nastavio sa svojim radom. Bio je uvjeren da će kroz godinu – dvije biti ili zatvoren ili privući interes UNESCO-a. Dan uoči udara, 30. ožujka 1964. godine, sudjelovao je na tečaju u Goiâniji kada ga je asistent upozorio da je u Brazilu vojni udar na pomolu. Savjetovao ga je da se vrati u prijestolnicu istoga dana. Freire je ipak odlučio pričekati dok se situacija ne smiri i razmatrao mogućnost odlaska u neko veleposlanstvo koje će mu ponuditi zaštitu. Preferirao je opciju u kojoj ostaje u Brazilu, iako je bio gotovo siguran da će ga utamničiti ako dođe do vojnog udara. To se uistinu i dogodilo kada je s obitelji otišao natrag u Recife.¹⁴⁹ Vojska ga je zatvorila u lipnju 1964. godine, zbog njegovih programa opismenjavanja. Freire je zatvoren kao član naprednog katoličkog pokreta koji je podržavao Pokret narodne kulture. U to je vrijeme bio predsjednik Službe za širenje kulture pri Sveučilištu u Recifeu. Njegova metoda određuje se kao subverzivna i izbacuje iz svih službenih odgojno-obrazovnih programa. Programi za opismenjavanje su proglašeni opasnim i uništeni.¹⁵⁰ U optužnici Freire je proglašen internacionalnim subverzivnim elementom, izdajicom Krista i brazilskog naroda. Jedan od ispitivača pitao ga je poriče li da je njegova metoda slična Staljinovoj, Hitlerovoj, Peronovoj i Mussolinijevoj i da je svojom metodom želio Brazil učiniti boljševičkom zemljom. Nešto kasnije proces protiv Freirea je odložen zbog nesposobnosti tužitelja.

Iskustvo u zatvoru za Freirea je bilo vrlo traumatično. Zatvorenog su ga držali 70 dana i u tom periodu fizički i psihički mučili. U tim okolnostima mu veza između obrazovanja i politike postala puno jasnija, a teza da društvena promjena mora doći iz širokih masa, a ne od prominentnih pojedinaca je potvrđena. Osvrćući se na zatvorsko iskustvo, Freire je rekao da je moguće učiti i obrazovati se i u najrazličitijim uvjetima, pa i u zatvoru. U zatočeništvu je

¹⁴⁸ McLaren 1999, 50.

¹⁴⁹ Gadotti 1994, 34.

¹⁵⁰ Freire 2002, 12.

počeo raditi na svojoj prvoj široko prihvaćenoj knjizi, *Education as the Practice of Freedom*, u kojoj je opisao svoj neuspjeh u pokušaju da transformira brazilsko društvo. Nakon više od dva mjeseca provedena u zatvoru, Freire je odlučio napustiti Brazil. Sklonio se u bolivijskom veleposlanstvu u Rio de Janeiru, koja mu je zajamčila politički azil.¹⁵¹ Egzil se sada činio boljom opcijom. Iako je vodstvo režima bilo iz redova vojnih umjerenjaka, i dalje je bila riječ o vojnom režimu koji je gušio slobodu građana.

3.5. Umjerena linija Castela Branca i zaoštavanje pod Costa e Silvom

Brancova inauguracija održana je 15. travnja 1964. godine. Njegov kabinet činila je mješavina starijih vojnih časnika i tehnochrata te konzervativaca iz UDN-a i PSD-a. Među glavnim vojnim licima isticali su se Costa e Silva i Ernesto Geisel, a među civilnim ministrima Luis Viana Filho, Milton Campos, Flavio Suplicy de Lacerda. Ekonomijom su upravljali Otavio Gouveia de Bulholes i Roberto Campos. Režim je na samom početku uspostavio *Servico Nacional de Informacoes* (SNI), obavještajnu agenciju koja je odgovorna direktno predsjedniku, a na čelu koje je bio Golbery do Couto e Silva. Golbery je bio jedan od glavnih aktera onesposobljavanja Goulartove administracije. Utjecaj SNI-a u režimu vremenom je rastao.

U lipnju je donesen novi zakon koji je zabranio štrajkove. Osim toga, Kongres je odobrio ustavni amandman kojim se Brancov mandat produljio do ožujka 1967. godine, a novi izbori pomaknuti su na listopad 1966. godine, uz opravdanje da Branco neće imati dovoljno vremena za provođenje svojih političkih planova i ekonomskog programa – *Programa de Acao Economica do Governo*. Amandmanom je utvrđeno da svi izbori budu neposredni, što nikako nije zadovoljavalo čvrstu liniju vojske. S pravom su iskazivali nezadovoljstvo jer su na guvernerskim izborima 1965. godine političari UDN-a, kandidati koje je podupirao režim, poraženi u četiri države. Najveći problem za režim bio je što su se među te četiri države našle i dvije najvažnije: Guanabara i Minas Gerais, u kojima su dotad UDN-ovi kandidati držali vlast. Brancov ministar vojske Geisel predlagao mu je da otpusti „čvrstaša“ Costa e Silvju, kako nezadovoljstvo ne bi eskaliralo, no Branco odbija ovaj prijedlog kako ne bi došlo do unutarnjeg sukoba u vojsci. No, kao reakciju na poražavajuće izbore, 27. listopada 1965. godine Branco izdaje Institucijski akt broj 2.

Bio je to još jedan korak k vojnom apsolutizmu. Njime je predsjedniku omogućeno suspendiranje Kongresa, vladanje putem dekreta, samovoljno proglašavanje izvanrednog

¹⁵¹ Gadotti 1994, 34-35.

stanja, otkazivanje mandata izabranim političarima, suspendiranje političkih prava oponenta revolucije (vojnog udara), i najvažnije – predsjednički izbori koji slijede proglašeni su posrednima i indirektnima koje vrši Kongres. Osim toga, kako suradnja vojske sa strankama nije bila stabilno rješenje, Aktom br. 2 izmijenjen je i sustav stranaka. Doneseni su zakoni kojima su se u Kongresu mogle održati samo tri najveće stranke: UDN, PSD i PTB. U studenom 1966. godine donesen je i Akt br. 4, kojim se izmijenio broj zastupnika po stranci. Povećan je pa su se, od maksimalno tri dozvoljene stranke, u praksi mogle održati svega dvije. Stvorene su provladina stranka *Aliança Renovadora Nacional* (Arena) i manjinska opozicijska stranka *Movimento Democrático Brasileiro* (MDB). Branco se na ovo odlučio po uzoru na anglosaksonsko političko iskustvo. Želio je osigurati kontinuitet većine koja podupirala provladinu stranku. U međuvremenu je 5. veljače 1966. godine donesen i Akt br. 3 kojim su izbori za guvernera, koji se trebaju održati u isto vrijeme, također proglašeni posrednima. Kandidate će predlagati vojska, a birati Državno vijeće. Gradonačelnike važnijih gradova postavljat će guverneri pojedine države koje izabire vojska. Građani su tako izgubiti pravo direktnih izbora do isteka direktive 1982. godine.¹⁵²

S promulgacijom Akta br. 2, Branco je izgubio povjerenje umjerenjaka, a čvrsta linija mu nikada nije bila pretjerano sklona. Ojačani predstavnici čvrste linije postavili su Costa e Silvę kao kandidata za sljedeće izbore. Umjerenjaci nisu uspjeli doći do drugog vojnog kandidata pa je Silva ostao jedini kandidat. U lipnju 1966. godine potvrđeno je da će on kao predstavnik Arene postati predsjednik, a član bivšeg UDN-a Pedro Alexio potpredsjednik na sljedeće četiri godine. Bio je to odlučujući trenutak vojnog režima jer je nakon izbora predstavnika čvrste linije nastupila jasna radikalizacija. U znak protesta na takav razvoj događaja prilikom glasanja za predsjednika članovi MDB-a napustili su Kongres.

Silvina inauguracija održana je 15. ožujka 1967. godine. U njegovu kabinetu bilo je puno više vojnih lica nego u Branca. Silva se odlučio za još autoritarnije mjere. Putem Akta br. 4 Kongres je bio očišćen od svake opozicije i odobrio je novi Ustav, iako su to kritizirali čak i neki pripadnici Arene. Silva je ovo ignorirao, a novi Ustav stupio je na snagu dan nakon njegove inauguracije, 16. ožujka 1967. godine.¹⁵³ U Ustavu je stajalo da se predsjednik bira putem izbornog kolegija te da kao kandidati u obzir mogu doći samo vojna lica. Predsjedniku je omogućeno da vlada putem dekreta čak i kada zasjeda Kongres. Iako su formalno postojali zakoni koji štite prava pojedinca, njih su poništavali dekreti kojima se prioritet stavio na

¹⁵² Bethell 1998, 172-177.

¹⁵³ Ibid, 180-182.

nacionalnu sigurnost. Vojna vladavina koja je 1964. godine počela kao umjerena diktatura i koja je funkcionirala na način da uklanja opoziciju i pri tome zadržava institucije civilnog društva, ubrzo se pretvarala u izrazito represivan režim, osobito nekoliko godina kasnije kad se počela ponovno javljati opozicija.¹⁵⁴

Do 1967. godine i donošenja Ustava, Vlada je još pokazivala određenu toleranciju prema opoziciji. No, opozicija je jačala zbog povećanih represija i loše ekonomske politike. Počelo se širiti nezadovoljstvo zbog gubitka demokratskih sloboda. Opozicija u Brazilu pokrenula je seriju demonstracija. Najznačajniju ulogu odigrali su studenti. Tijekom 1968. godine uspjeli su organizirati nekoliko prosvjeda sličnih onima koje su se te godine odvijali u ostatku svijeta.¹⁵⁵ Naime, 1968. godine započela je Tet ofanziva u Južnom Vijetnamu, kojom je Vietkong vojska pokazala svijetu da Sjedinjene Države nisu nepobjedive. Kasnije te godine pokrenuti su prosvjedi. Studenti su tražili kraj američkog djelovanja u Jugoistočnoj Aziji. Dozlogrdila im je uloga Sjedinjenih Država kao zaštitnika od komunizma. Prosvjedi studenata počeli su u Parizu, a zatim i diljem Sjedinjenih Država. Pozivali su na demokratizaciju i ravnomjernu raspodjelu bogatstva. Sve je kulminiralo masakrom studenata uoči otvaranja Olimpijskih igara u Mexico Cityju.¹⁵⁶

Brazilske prosvjedi također su završili krvoprolićem. Tijekom demonstracije u Rio de Janeiru vojna policija usmrtila je studenta Luisa de Lima Souta. To je dovelo do novih demonstracija, ali i do jačanja represije. U demonstracijama 21. lipnja sukobila se velika skupina studenata i vojne policije, a završilo je s četvero mrtvih - jednim policajcem i tri studenta. Mnogi su u sukobu ranjeni pa je taj događaj poznat pod nazivom *Krvavi petak*. Pet dana nakon toga organiziran je novi prosvjed studenta. Ovoga puta su im se pridružili profesori, intelektualci i umjetnici. Prosvjed se organizirao u Rio de Janeiru i postao je najveća akcija opozicije tijekom vojnog režima, poznat i kao *Marš 100 000*. Demonstracije su se širile i drugim brazilskim državama. Vojna vlada je u strahu od radničkog ustanka i ustanka nekih tradicionalnih elita svaki pokušaj demokracije izjednačavale sa subverzijom. Silva je zabranio svaku paradu i dopustio guvernerima država da poduzmu sve u njihovoj moći protiv takve vrste okupljanja.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Meade 2010, 165.

¹⁵⁵ Bethell 1998, 184.

¹⁵⁶ Meade 2010, 165.

¹⁵⁷ Bethell 1998, 184.

Opozicija nije jenjavala. Studentima su se pridružili i radnici te su pokrenuta prva dva radnička štrajka u Minas Gerais i Sao Paulu u studenom 1968. godine. Prosvjedovali su zbog pada plaća, a od demonstracija ih nisu mogli odgovoriti ni vođe radničkih snaga postavljene nakon udara. Čvrsta linija vojske donekle je tolerirala demonstratore dok im se nisu pridružili i studenti Rio de Janeiroa koji su krenuli u duge marševe. “Čvrstaši“ su sada bili protiv kompromisa i obračun s ustanicima. Iako je Silvina vlada imala neke nedoumice, na kraju je reagirala snažnom represijom.

Naoružana opozicija pojavila se kada je represija postala izuzetno jaka. Među urbanim gerilskim pokretima postojale su grupe koje su slijedile Castrove gerilske strategije, a pri tome im je Kuba nudila potporu u obliku financiranja ili treniranja pobunjenika. Jedna od takvih grupa je pod vodstvom Carlosa Marighelle, bivšeg člana Komunističke partije Brazila, osnovala pokret koji je težio nacionalnom oslobođenju – *Acao Libertadora Nacional* (ALN).¹⁵⁸ Uz ALN, u to se vrijeme formiraju još neke naoružane gerilske grupe: Vanguarda Popular Revolucionaria, Vanguarda Armada Revolucionaria – Palmares¹⁵⁹, Comando de Libertacao Nacional i Partido Comunista Brasileiro Revolucionario. Pokreti su primali logističku podršku s različitih strana. Većinu pripadnika činili su stariji tinejdžeri ili mladići u dvadesetim godinama. Većinom su bili mladi studenti iz srednje urbane klase koji su pohađali dobre škole i sveučilišta. Uglavnom su bili privrženi marksisti i radikalni nacionalisti, ali je među njima bio i velik broj katolika privučenih teologijom oslobođenja. Formirali su se u krugovima ljevice prije 1964. godine. Smatrali su da je za društvenu promjenu potrebna oružana borba, kao jedini način da se ostane politički aktivan u vojnom režimu.¹⁶⁰ Ipak, ti pokreti nisu do kraja radikalizirali režim, nego je to učinio govor mladog zastupnika MDB-a u Kongresu, Marcia Moriera Alvesa.

Naime, kada su se mlađe snage pridružile MDB-u, dale su potporu Frente Ampla, što je režimu stvaralo dodatne probleme pa su tražili način kako ih se riješiti. Slijedom toga je 29. kolovoza 1968. godine policija provalila u Sveučilište Brazilije kako bi isprovocirala opoziciju na akciju, što bi im dalo povod za djelovanje. Do toga je i došlo, jer je 2. rujna Moreira Alves započeo govore usmjerene protiv vojske i pozvao na bojkotiranje nadolazećeg Dana neovisnosti. Vojska je taj čin protumačila kao širenje javnog kriticisma. Čvrsta linija je

¹⁵⁸ Skidmore 2010, 164-165.

¹⁵⁹ Fausto 1999, 281.

¹⁶⁰ Skidmore 2010, 165.

odmah zahtijevala uhićenje Alvesa.¹⁶¹ Iako je njegov govor bio uvredljiv za vojsku, on nije bio od većeg značaja pa bi se u nekim drugim okolnostima vjerojatno ignorirao. No, inzistiranje vojske da se Alvesa disciplinira uzburkalo je Kongres.¹⁶² Vlada je od Kongresa tražila da formalno ispita i pokrene sudski postupak protiv Alvesa. Nakon intenzivnog pregovaranja između Kongresa i vlade, Kongres je 12. prosinca odbio zahtjev i suspenziju Alvesovog imuniteta u parlamentu, pa je on pobjegao u egzil,¹⁶³ što dovodi do vojno-političke krize.¹⁶⁴

3.6. Teške godine: vrhunac represije vojnog režima

Od 1968. do 1975. godine represija je bila na vrhuncu pa je ovaj period poznat kao *anos de chumbo*, odnosno *teške godine*. Režim je prešao u svoju najcrnju fazu. Nakon što je Kongres odbio poništiti imunitet Alvesa, vojska je odlučila donijeti novi Institucijski akt. Predsjednik Costa e Silva okupio je Nacionalno vijeće za sigurnost, stavio oružane snage u stanje pripravnosti i 13. prosinca 1968. godine donio Institucijski akt br. 5. Taj Akt, donesen od strane čvrste linije, bio je najrigorozniji dotad i nije imao rok važenja. Predsjednik je njime dobio sve ovlasti. Mogao je izdavati nove zakone dekretom, proglasiti izvanredno stanje bez odobrenja Kongresa, intervenirati u države i općine, smjenjivati izabrane dužnosnike, otpustiti ili umiroviti članove oružanih i policijskih snage te bilo kojem građaninu oduzeti politička prava. Kongres je zatvoren na neodređeno vrijeme, iako nije bio ukinut. Nekoliko federalnih vijeća također je zatvoreno (Guanabara, Rio de Janeiro, Sao Paulo, Pernambuco). Brazil je postao vojna diktatura.¹⁶⁵

Do kraja 1968. godine ukupno je opozvano 92 zastupnika i 4 senatora iz redova MDB-a su, što je činilo većinu njihovih članova. Institucijski akt je postavio vojne tribunale da sude zločinima koje su obični građani počinili protiv nacionalne sigurnosti.¹⁶⁶ Omogućio je i kažnjavanje vojnika pa je država stala na kraj ministru vojske. Uspostavljena je veća cenzura nad medijima. Posebno su stradali televizija i radio te neke utjecajne tiskovine. Prije tiskanja vojska je svemu morala dati svoje odobrenje. Vojni časnici predsjedali su sveučilištima, a studentske grupe bile su pod nadzorom. Preko 500 sveučilišnih profesora, novinara, diplomata

¹⁶¹ Bethell 1998, 185-186.

¹⁶² „Telegram From the Embassy in Brazil to the Department of State“ FRUS, 1964-1968, Volume XXXI, South and Central America; Mexico. 14.12.1968. (<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1964-68v31/d236>, preuzeto 22.6.2019.)

¹⁶³ Najprije odlazi u Čile, a zatim u Francusku.

¹⁶⁴ Bethell 1998, 185-186.

¹⁶⁵ Ibid, 187.

¹⁶⁶ Osim toga, sudstvo je kasnije dodatno pogođeno Institucijskim aktom br. 6 početkom 1969. godine, kada je broj sudaca vrhovnog suda smanjen s 16 na 11 te su im umanjene ovlasti.

i brazilskih kulturnjaka izgubili su politička prava i radna mjesta.¹⁶⁷ Egzil se pokazao kao najbolje rješenje za intelektualce, umjetnike, glazbenike i pisce. Iako su se mnogi za egzil odlučili odmah nakon udara, broj izbjeglica posebno se povećao nakon 1968. godine, kada je zavladała sveopća okrutnost prema političkim zarobljenicima. Mnogi su se odlučili preseliti u Čile, demokratsko središte u kojemu je vladao pluralizam, barem do dolaska Pinocheta 1973. Neki se odlučuju za Meksiko ili Europu. U Europi je najpopularnije odredište bio Pariz, u kojem je nakon nekog vremena osnovana mala brazilska kolonija. Manji broj izbjeglica utočište je pronašao na Kubi ili u istočnoj Europi pod komunističkim režimima, a najmanje ih je odabralo Sjedinjene Države koje su podupirale vojni režim pa je za izbjeglice klima ondje bila negostoljubiva.¹⁶⁸ Tortura, egzekucije i nestanci osoba postali su dio svakodnevice. Iako je otpor u zemlji bio skršen, egzil i ostatak svijeta konstantno su kritizirali režim.¹⁶⁹ Akcije provedene pod Institucijskim Aktom br. 5. bile su izrazito rigorozne, ne samo za brazilski kontekst nego i u uspoređi s drugim vojnim režimima. Zbog takvih okolnosti opozicija se još više radikalizira i prerasta u naoružane gerilske pokrete.

Nakon toga gerila još snažnije djeluje. Početkom 1969. godine gerilske su grupe brojale oko 800 ljudi. Vodeći teoretičar urbane gerile bio je Carlos Marighella. Smatrao je da za slom brazilskog vojnog režima gradovi igraju ključnu ulogu. Vjerovao je da će u slamanju režima gradovi biti uspješniji od sela, ali da će se gerilske akcije s vremenom proširiti i na ruralna područja te prerasli u vojsku sposobnu za nanošenje poraza vladinim snagama. Sastavio je *Handbook of Urban Guerilla Warfare*, vodič za urbanu gerilu, sličan onome kakvog je Che Guevara napisao za ruralne borce. Vodič je nudio detaljne upute kako u borbi koristiti oružje, zasjede i sabotaže.¹⁷⁰

Gerila je svoje djelovanje započela tako što je pljačkala banke i otimala vojno oružje, što nije bilo suviše zahtjevno zbog slabih mjera sigurnosti. Pri tome su izvikivali revolucionarne slogane i širili letke s porukama protiv vojnog režima. Pljačkali su banke kako bi pribavili novac prijeko potreban za svoje oružane operacije. Vojska je promijenila taktiku i počela se uspješno suočavati s gradskom gerilom. Gerilski borci se tada okreću djelovanju koje će imati jači efekt - otmicama stranih diplomata. Radili su da pokažu slabost vlade i upoznali javnost s postojanjem aktivne opozicije, ali i kako bi oslobodili ranije zatvorene članove gerile. Prva takva akcija otmice počinjena je nad američkim veleposlanikom

¹⁶⁷ Bethell 1998, 187-188.

¹⁶⁸ Skidmore 2010, 173.

¹⁶⁹ Meade 2010, 165.

¹⁷⁰ Wright 2001, 103.

Charlesom Burke Elbrickom, koji je otet tijekom pauze za ručak 4. rujna 1969. godine. To je bila i najznačajnija takva akcija, koju su zajedno proveli ALN i Dissidencia Comunista da Guanabara.¹⁷¹ „Ambassador's Cadillac was stopped several blocks from the residence at approximately 145 by four armed men. The assailants got into the ambassador's car and forced the chauffeur to drive to an isolated spot. At this time the ambassador was chloroformed and placed in a Volkswagen microbus. The chauffeur and cadillac were left there but the assailants took keys of the car and destroyed the car's communications system with the Embassy; the driver walked to the nearest residence and notified the Embassy.”¹⁷² Otmičari su ponudili oslobađanje Elbricka u zamjenu za oslobađanje 15 političkih zatvorenika i njihov siguran put iz Brazila u Mexico te objavljivanje revolucionarnog manifesta u svim medijima. Američka vlada smatrala je da je Elbrickovo oslobađanje od ključne važnosti i zatražila od Brazila da ispuni sve zahtjeve otmičara ako veleposlanika ne oslobode unutar 48 sati od otmice.¹⁷³ Brazilska vlada bila je iznenađena tim zahtjevom, ali je pristala na uvjete. Otmičari su obećali pustiti Elbricka nakon što dobiju potvrdu da su zatvorenici stigli u Meksiko. Elbrick je oslobođen tri dana kasnije, 7. rujna 1969.¹⁷⁴ Otmica je bila uspješna jer je bila novost. Naime, prije toga niti jedan američki veleposlanik u svijetu nije bio otet. Naslovnice diljem svijeta prenosile su akcije brazilske gerile i izazvale veliku pozornost vojske.¹⁷⁵

Tijekom sljedeće godine oteta su još tri diplomata: švicarski i zapadnonjemački veleposlanik te japanski konzul. Prilikom svake sljedeće otmice rastao je broj gerilaca koje su nastojali osloboditi pa je na kraju oslobođeno ukupno 115 političkih zatvorenika. Svi su napustili Brazil. Gerila je tim otmicama željela pokazati javnosti da strane zemlje eksploatiraju Brazil, no nisu dobili prevelik publicitet.¹⁷⁶ Otmičarske aktivnosti nisu dugo potrajale niti je ova politička aktivnost dosegla dramatične rezultate kao što je to kasnije bio slučaj u Argentini i Urugvaju. Brazilska gradska gerila nije bila pretjerano uspješna jer su članovi bili podijeljeni u neovisne grupe. Razjedinjenost je reducirala efektivnost njihovih

¹⁷¹ Bethell 1998, 189.

¹⁷² „Telegram 7183 From the Embassy in Brazil to the Department of State, September 4, 1969, 2002Z.” FRUS, 1969-1976, Volume E-10, Documents on American Republics, 1969-1972. 4.9.1969. (<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve10/d121>, preuzeto 22.6.2019.)

¹⁷³ „Telegram 149761 From the Department of State to the Embassy in Brazil at Rio de Janeiro, Washington, September 4, 1969, 2256Z.” FRUS, 1969-1972, Volume E-10, Documents on American Republics, 1969-1972. 4.9.1969. (<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve10/d122>, preuzeto 22.6.2019.)

¹⁷⁴ „Editorial Note“ FRUS, 1969-1976, Volume E-10, Documents on American Republics, 1969-1972. (<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve10/d123>, preuzeto 22.6.2019.)

¹⁷⁵ Meade 2010, 166.

¹⁷⁶ Bethell 1998, 190.

akcija. Osim toga, odlučili su se na suviše smjele akcije dok nisu bili dovoljno istrenirani i brojni pa njihova organizacija nije preživjela kontra ofenzivu Vlade. Vojska je uspjela stati na kraj gerili nakon smrti Marighelle. Koristili su se masovnim uhićenjima gerilaca i njihovih simpatizera.¹⁷⁷ Na dan kada je pušten Elbrick uvedene su doživotne i smrtne kazne za one koji su uključeni u subverzivno ratovanje. Zbog bojazni od infiltratora, vojska se odlučila koristiti svim znane metode torture i nadzora. Gerila u takvom okruženju nije mogla regrutirati nove članove. Broj boraca opadao je zbog stalnih uhićenja. U roku godinu dana od nastanka ljudski resursi su iscrpljeni, pa se uspjelo održati svega nekoliko slobodnih članova.

Ispostavilo se da Marighella nije bio u pravu, odnosno da urbana gerila nije bila toliko moćna koliko se očekivalo. No, ruralni front polučio je nešto više uspjeha. Formirao se u regiji Araguaia u amazonskom bazenu kada se grupa dobro istreniranih gerilaca infiltrirala u seljačko područje i uspjela zadobiti potporu lokalnog stanovništva. Vojska koja je poslana da ih zaustavi bila je slabo istrenirana i doživjela je poraz. Nakon toga poslane su elitne trupe od 10000 vojnika. Ubijeno je ili uhićeno svih 69 gerilaca, ali je za to bilo potrebno dvije godine. Time je oružana opozicija vojnom režimu bila u potpunosti ugašena.¹⁷⁸ Dakle, niti urbana niti ruralna gerila nisu uspjele u svojim naumima, a represivni aparat dodatno je ojačao. Time su potvrđene tvrdnje čvrste linije da bilo koje političko otvaranje vodi do građanskog rata.

U vrijeme gerilskih akcija dolazi do političke krize režima. Costa e Silva pretrpio je moždani udar 29. kolovoza 1969. godine, od kojega je krajem godine i umro. Prema Ustavu je potpredsjednik Pedro Alexio trebao bi preuzeti predsjedničko mjesto, ali je on bio civil koji se protivio Institucijskom aktu br. 5, pa se vrh vojske odlučio ukinuti civilnu mogućnost preuzimanja predsjedništva. Formirana je vojna hunta od tri ministra oružanih snaga: admiral Rademaker na čelu mornarice, general Lira Tavares na vrhu kopnene vojske i brigadir Sousa e Melo koji je upravljao zrakoplovnim snagama. Hunta je vladala Brazilom dva mjeseca, dok nije izabran sljedeći predsjednik. Među kandidatima bili su generali Emilio Medici, Orlando Geisel, Antonio Carlos Muricy i Alfonso de Albuquerque Lima. Na kraju je izabran Medici, šezdesetpetogodišnji general s dugom službom i zapovjednik vojne hijerarhije. Nakon Golberyja zauzeo je mjesto glavnog čovjeka SNI-a. Kako bi se potvrdio izbor, rad Kongres je ponovo pokrenut u listopadu 1969. godine. Potvrda Kongresa dala je legitimitet odluci vojske. Medici je preuzeo kabinet 30. lipnja 1969. na mandat od četiri i pol godine. General Orlando Geisel postao je ministar vojske i njegova desna ruka u borbi protiv subverzije.

¹⁷⁷ Wright 2001, 103.

¹⁷⁸ Skidmore 2010, 166.

Crni period režima koji je započeo Institucijskim aktom br. 5. nastavio se za cijelog predsjedanja generala Medicija. Vojska, federalna i državna policija vodile su tzv. *guerra suja*, prljavi rat protiv političkih oponenta: vođa radnika i studenata, intelektualaca i novinara, ali najviše protiv oružanih pobunjenika. U srpnju 1969. godine, u svrhu hvatanja subverzivnih elemenata, pokrenuta je *Operation Bandeirantes* (OBAN). Riječ je o vojnoj operaciji koju su sponzorirali vodeći biznismeni Sao Paula. Oslanjala se na potporu snaga vojne policije i civilnih snaga. Osim toga, u siječnju 1970. godine počeli su se diljem zemlje formirati i centri za koordinaciju represivnih aktivnosti *Centros de Operacoes de Defesa Interna* (CODI). Ti su centri stvarali odrede za zadatke – *Destacamentos de Operacoes de Informacoes* (DOI). DOI-CODI su postali nova tijela uključena u provedbu represije. Vršili su je u koordinaciji s *Centro de Informacoes do Exercito*, *Centro de Informacoes da Marinha* i *Centro de Informacoes da Aeronautica*, čime je represija postala institucionalizirana. U usavršavanju tehnika za istražne procedure i ispitivanja pomogle su im Sjedinjene Države, Velika Britanija, Njemačka, Izrael i ponajviše od svih Francuska, zbog svojih iskustava s Alžirskom. Oficiri uključeni u informativne operacije i represiju imali puno veću moć od one koja bi bila proporcionalna njihovom položaju u vojnoj hijerarhiji. Vojna hijerarhija više nije bila u potpunosti jasna. Vojnici koji nisu bili dijelom ovih operacija počeli su osjećati ugrozu od onih koji jesu pa je u vojsci dolazilo do unutarnjih sukoba.¹⁷⁹

Broj žrtava režima je rastao, a represija nije utjecala samo na opoziciju nego na društvo u cjelini. Nasilje te vrste u Brazilu nije bilo nepoznanica. Ropstvo se održalo sve do 1888. godine, a u nekim dijelovima zemlje čak i dulje. Nasilje nad građanima nije bilo novost. Nekoliko su puta tijekom povijesti brazilske vlade proglašavale opsadno stanje, u kojem je sudstvo bilo marginalizirano pa bi građani ostali bez zaštite. No policija se nije izživljavala nad elitom ili je to činila vrlo rijetko. Elite su bile nadređene pa su se njihovi prijestupi rješavali manjim kaznama za razliku od običnih građana prema kojima se postupalo rigorozno. Policija nije dolazila iz sloja elite, ona im je bila nadređena, stoga nije svakidašnja pojava bila da netko dobije kaznu zbog crnog tržišta dionicama i slično, ali se prema običnim prijestupnicima postupalo grozno. Razvio se svojevrsni sustav diferencijalne pravde s kojim su Brazilci bili vrlo dobro upoznati, a bio je na štetu običnih ljudi u Brazilu.

Iz tog je razloga elita ignorirala nepravedan pravosudni sustav. Međutim, nakon 1968. godine i uvođenja autoritarizma, vođe gerilskih pokreta bili su uglavnom mladi iz elitnih

¹⁷⁹ Bethell 1998, 190-192.

krugova, a ne radnici. Kada bi ih vojska uhvatila, ispitivalo bi ih se kao i sve druge prijestupnike. Jedna od omiljenih metoda mučenja bila je tzv. *papigina motka* prilikom koje je žrtva se vješala na vodoravno postavljenu motku i u tom je položaju dobivala batine i električne šokove. te ju se batinalo i davalo joj električne šokove. Još jedna od poznatih metoda bila je potopiti žrtvu u prljavoj vodi i ispaliti joj hitac tik iznad glave svaki put kada bi krenula prema površini vode. U slučajevima kada nije postojalo inkriminirajućih dokaza, električni šokovi usmjereni su prema genitalijama, ušima i drugim tjelesnim otvorima. Tretman je bio isti za svakog zatvorenika, neovisno o klasnoj pripadnosti. Ni sinovi generala nisu ostali pošteđeni. Kada su se proširile informacije o postupcima sa zatvorenicima, javnost je bila užasnuta. Za njih sigurnosna prijetnja nije bila dovoljno opravdanje za takvu brutalnost. Inkriminirajuća represija nagnala je mnoge da razmisle o potpori vojnom režimu.

Katolička crkva je osobito bila šokirana tretiranjem svećenstva, koje se također našlo na meti.¹⁸⁰ Naime, Katolička crkva je u početku podržavala Goulartove reforme, no postupno su ih odbacivali i na kraju, uz blagoslov Vatikana, potpuno podržali vojni udar 1964. godine. Vjerovali su da će tako stati na kraj brazilskom komunizmu. No, kako se počela probijati čvrsta linija i širiti nasilje, Crkva je stala na stranu siromašnih i našla se u sukobu s režimom. Iako su i dalje bili podijeljeni unutar vlastitih redova, crkva je postala značajan protivnik režimskog nasilja i kršenja ljudskih prava.¹⁸¹ Drugi dio elite koji je usprotivio nasilju bila je odvjetnička komora Brazila. Odvjetnici koji su branili političke zatvorenike znali su iz prve ruke kakva se tortura provodi po zatvorima pa su poticali svoje kolege na djelovanje. Odvjetnicima je postalo jasno o kakvoj vladavini prava je riječ, no zbog straha su se u svom djelovanju ograničili na širenje informacija. Neki pripadnici vojske također su sumnjali u ispravnost zatvorskih tretmana. Priznali su da se mučenje počinjalo odmah po uhićenju, kako bi zatvorenici odali potrebne informacije, ali i da se mučenje znalo nastaviti tjednima ili mjesecima nakon uhićenja, i kada za to nije bilo potrebe. Vrh vojske demantirao je takve informacije, a ostali oficiri su to opravdavali tvrdeći da „je rat-rat“.¹⁸²

¹⁸⁰ Skidmore 2010, 174.

¹⁸¹ Bethell 1998, 195.

¹⁸² Skidmore 2010, 174.

3.7. Brazilsko ekonomsko čudo

Dok je rasla represija, provodio se plan stabilizacije. Medicijeva vlada njegovala je ideologiju *Brasil Grande Potência* i pokrenula eru brazilskog ekonomskog čuda.¹⁸³ Ekonomske promjene kojima je inflacija dovedena pod kontrolu bile su djelo ministra graditeljstva i prostornog uređenje Roberta Camposa i ministra financija Octavia Bulhoesa. Na ministarske pozicije došli su za vrijeme generala Branca i počeli primjenjivati mjere kontrole i zamrzavanja plaća, što je bilo moguće jer je vojska kontrolirala radničke sindikate, a štrajkovi su bili zabranjeni. Već krajem Brancovog predsjedništva 1967. godine počeli su se uočavati uspjesi stabilizacijskog plana. Inflacija je smanjena sa stope od 92% iz 1964. godine na stopu od 28% u 1967. godini. Vojni režim je uspio smanjiti vanjski dug čime su napokon položeni temelji za ekonomsku revitalizaciju.

Od početka vojnog režima dosta se ulagalo u financije. Naime, Prije 1964. godine Brazil nije imao centralnu banku, a financijski je sustav bio kaotičan. Bulhoses i Campos su počeli reorganizaciju sustava, a nastavio ju je Delfim Neto, mladi ekonomist iz Sao Paula koji je postao ministar financija u vladi Costa e Silve. Ključna za brazilski uspon bila je indeksacija, odnosno automatska prilagodba inflaciji. S njom se krenulo 1964. godine te su se stope inflacije održavale su se na otprilike 20%, što je dovelo do stabilizacije tržišta. Drugi ključan faktor bio je sustav puzećeg deviznog tečaja (*crawling peg*). Riječ je o sustavu koji pušta manje promjene valute kako bi se održala realna stopa razmjene. Na taj su se način uspješno izbjegle velike devaluacije koje su se ranije pokazale katastrofalnima za Brazil. Neto je smanjio kredite pa je Brazil počeo zdrav ekonomski rast centriran oko industrije. Između 1968. i 1973. godine stopa rasta iznosila je 10,9%. Uslijedio je industrijski *boom* i povećanje plaća industrijalaca. Porasla je poslovna i društvena sigurnost gradskih radnika, što je pokrenulo migracije iz ruralnih u urbane sredine. No, raspodjela dohotka ostala je neravnomjerna, a pa su razlike između bogatijeg južnoga i središnjeg Brazila te siromašnog sjeveroistoka zemlje postale izraženije.

Bila je potrebna i reforma poljoprivrede. Branco ju je obećao, ali ju nije uspio provesti. Iako je proizvodnja i dalje ostala manjkava, dolazi do određenog napretka. U proizvodnji kultura javlja se veća raznolikost. Od dotadašnjeg uzgajanja isključivo kave, okrenulo se narančama, soji i drugim kulturama. Osim toga, velikodušni krediti vlade rezultirali su porastom proizvodnje hrane za domaće tržište, pa se smanjio uvoz. Krediti te

¹⁸³ Briceño-Ruiz i Rivarola Puntigliano 2017, 94.

vrste najviše su koristili velikim farmama, dok su obiteljska gospodarstva ostala zanemarena, ali zbog većeg uključivanja farmera počinje se obrađivati i zemlja koja je dotad bila neiskorištena.¹⁸⁴

Zbog snažnijeg ekonomskog rasta javilo se mišljenje da je Brazil spreman za internacionalnu pozornicu. Strani investitori su u zemlju unijeli velike količine kapitala uočavajući sve mogućnost iskorištavanja brazilskih prirodnih bogatstava i stabilnost vlade.¹⁸⁵ Sjedinjene Države su pozdravile Medicijev režim i također počele značajno doprinosti brazilskom razvoju investicijskim kapitalom. Američki investitori uočili su dobre uvjete za ulaganje u osnovnu industriju, razvoj infrastrukture te oružje. Pokrenuta su dva gigantska projekta: ogromna hidroelektrična brana na rijeci Parani između Brazila i Paragvaja te Transamazonska autocesta. Nazvani su i faraonskim projektima jer su bili masivni i služili tome da se privuče svjetska pozornost na brazilski ekonomski potencijal. Transamazonska autocesta bila je još jedan od pokušaja da se unutrašnjost otvori novim doseljenicima. Iako je njezina gradnja započeta tijekom sedamdesetih, krajem 20. stoljeća ona je još uvijek bila nedovršena cesta s dvije trake od crvene zemlje. Na njoj je radilo šest kompanija, koje su primale vladina sredstva. Velik budžet imala je i vojska kako bi se izgradile jake oružane snage.

Istovremeno dolazi do jačanja industrijalizacije. Skočila je proizvodnja čelika i osobnih automobila, koji se počinju izvoziti. Zbog širokog raspona novoprodučenih dobara, izvoz je bio raznovrstan pa Brazil više nije ovisio samo o kavi. Uzdizanje industrijalaca i njihovo bogaćenje, posebno među urbanom elitom i srednjim slojem, pomogli su legitimaciji i održavanju vojnog režima. No, iako je proizvodnja rasla, stvoren je ogroman dug. Nejednakost dohotka dosegla je velike razmjere. U gradovima prevladava siromaštvo, ne vrši se kontrola urbanizacije pa je dodatno otežana ionako loša elektrifikacija, distribucija vode, razvoj prometnica i sanitarnih sustava. Infrastruktura i resursi su oporezivani više nego što je trebalo, uzeći u obzir njihovu učinkovitost. Ekonomsko čudo u potpunosti je ovisilo o vanjskim investicijama. Medicijeva je vlada govorila o nacionalizmu i brazilskoj autonomiji, ali su brazilске financije bitno ovisile o stranim kreditima. Ekonomska politika temeljena na zaduživanju na posljetku se urušila pa se Brazil morao obratiti MMF-u kako bi uveo red u svoje financije.¹⁸⁶

¹⁸⁴ Skidmore 2010, 177-179.

¹⁸⁵ Calvocoressi 2003, 772.

¹⁸⁶ Meade 2010, 168-170.

Novom padu pridonijela je i naftna kriza u listopadu 1973. godine. Bila je to posljedica Yom Kippurskog rata protiv Izraela, kojega su započele arapske države. Kartel za utvrđivanje cijena proizvodnje i izvoza nafte OPEC nametnuo je prvi veliki porast cijena zbog pomanjkanja nafte. Brazilska ekonomija je bila u deficitu jer je polovica nafte bila uvezena.¹⁸⁷ Brazilski izvoz je pao. Kriza je pogodila cijeli svijet, pa tako i tržišta na koja je dotada izvozio Brazil. Financijska pomoć Brazilu je usporena pa su projekti u zemlji vrlo sporo napredovali.

Ekonomski pad prouzrokovao je nevjerojatno siromaštvo – polovica stanovništva našla se u gorim životnim uvjetima nego i u jednom periodu dotad. Nejednakost je postala još izraženija.¹⁸⁸ Od 1964. godine bogati i bliski vojsci uživali su veliki prosperitet, a većina brazilske sirotinje i radničkog sloja tonuli su u sve veću neimaštinu. Srednji sloj je također uživao koristi vojnog režima do 1975. godine, ali nakon toga je i on bio pogođen. U periodu od 1961. do 1975. godine pothranjeno se stanovništvo Brazila udvostručilo. Broj pothranjenih stanovnika popeo se 1961. godine s 27 milijuna, odnosno 38% populacije, na 72 milijuna pothranjenih stanovnika, odnosno 67% nacije 1975. godine.¹⁸⁹

Do druge naftne krize koja je uslijedila 1979. godine situacija se dodatno pogoršala. Kako bi se smanjio uvoz nafte, pokrenuta je masivna proizvodnja alkoholnog goriva iz šećerne trske. Gorivo se trebalo koristiti za automobilski prijevoz i miješati u omjeru 20% alkoholnog goriva i 80% nafte. Automobilska industrija prebacila se gotovo isključivo na proizvodnju automobila koji voze samo na alkohol. Osim toga, nastojalo se ubrzati program za dobivanje njemačke tehnologije iz 1967. godine kako bi se izgradili nuklearni reaktori. Cilj tog programa također je bio pronaći alternativni izvor energije umjesto nafte. Devizne rezerve Brazila u tom trenutku su bile na samom kraju. Nije više bilo moguće ispunjavati obveze prema stranim bankama, a prvenstveno prema Sjedinjenim Državama. Tijekom 1981. godine američka Federal Reserve Bank provodila je veliki kreditni pritisak, zbog čega su kamatne stope na brazilske kredite u inozemstvu porasle. Brazil više nije bio u mogućnosti otplaćivati dugove.¹⁹⁰ Vanjski dug Brazila koji je 1964. godine iznosio 3 bilijuna, 1980. godine se popeo na 100 bilijuna dolara. Vojska je podbacila u svom glavnom zadatku – balansiranju budžeta i uspostavljanju ekonomskog reda. Nastupila je nova gospodarska kriza.

¹⁸⁷ Fausto 1999, 291.

¹⁸⁸ Calvocoressi 2003, 772.

¹⁸⁹ Meade 2010, 171.

¹⁹⁰ Skidmore 2010, 180-181.

Do polovice osamdesetih 1% dohotka najbogatije populacije Brazila s 13% povećao na 17.3%, dok je dohodak 50% onih koji su bili najsiromašniji pao s 13,4% na 10.4%. Povećao se broj ruralnih radnika bez zemlje pa su se migranti slijevali u gradove, posebno na jug zemlje s najjačom industrijom. Divlja naselja u gradovima bila su izvan svake kontrole. U Sao Paulu su se širila na vanjskim rubovima grada, a u Rio de Janeiru čak i prema strmim planinskim obroncima. Kolibe su se mogle naći i ispod gradskih mostova, pokraj pruga i na praznim zemljištima. Rastao je broj nezbrinute djece. Škole nisu postojale ili su bile u toliko lošem stanju da su se učitelji u njima rijetko pojavljivali. Tisuće su živjele na marginama društva.¹⁹¹

¹⁹¹ Meade 2010, 172-173.

4. Učinci vojnog režima na Paula Freirea: egzil

Vojni udar 1964. godine onemogućio je Freireov projekt opismenjavanja, a nakon zatočeništva primorao na odlazak u egzil. Freire i njegova obitelj nisu se lako nosili s novonastalom situacijom, no takav razvoj događaja omogućio je Freireu da proputuje nekoliko kontinenata i razvija svoje pedagoške ideje u različitim okruženjima. Iskustva stečena u egzilu implementirao je u razvoj prijedloga za obrazovanje i društvenu promjenu.

4.1. Bolivija

Nakon Freireovog utamničenja smještaj mu je ponudila samo bolivijsko veleposlanstvo, ali je ondje s obitelji bio manje od tri tjedna, nakon čega ga kontaktira bolivijsko ministarstvo obrazovanja. Zatražili su Freireovu pomoć u opismenjavanju djece i odraslih.¹⁹² U Boliviji je na vlasti bio Victor Paz Estenssoro, koji je krenuo s provođenjem reformi. Radio je na nacionalizaciji velikih rudnika kositra, rascjepkao je velike posjede, uveo opće biračko pravo i osnovne socijalne službe.¹⁹³ Freire prihvaća bolivijski poziv i s obitelji odlazi u La Paz. No, La Paz se nalazio na 4200 metara iznad razine mora, što je predstavljalo prepreku Freireu koji je imao problema s visinskim tlakom. Razina kisika u zraku bila je toliko niska da se Freire po dolasku onesvijestio i u tim je klimatskim uvjetima disao vrlo teško. Štoviše, dvadeset dana nakon njegovog dolaska i u Boliviji se dogodio puč koji je smijenio Vladu Paza Estenssoroa. Iako ni Freire ni drugi Brazilci u La Pazu nisu zbog toga imali većih problema, Freire se prvenstveno zbog zdravstvenih tegoba odlučio s obitelji preseliti u Čile, u kojemu je tada na vlast došla Demokršćanska stranka.¹⁹⁴

4.2. Čile

U vrijeme kada brazilskog vojnog udara, Čile se pripremao za predsjedničke izbore. Kandidati su bili Eduardo Frei Montalva iz Demokršćanske stranke (PDC) i socijalist Salvador Allende iz Narodne fronte (FRAP). U strahu da pobjedu ne odnese ljevica, desnica je potporu dala kandidatu PDC-a, koji je na kraju odnio pobjedu. Frei je uspostavio progresivnu, antikomunističku vlast, koja je iako slična europskim demokršćanskim strankama, bila puno radikalnija. Freijeva administracija počela je provoditi progresivne reforme i inicijative za razvoj lokalnih zajednica. Potican je industrijski razvoj i stambena

¹⁹² Gadotti 1994, 36.

¹⁹³ Calvocoressi 2003, 792.

¹⁹⁴ Bhattacharya 2011, 120.

izgradnja.¹⁹⁵ U sklopu socijalne promocije bila je i reforma obrazovanja. Težili su demokratizaciji obrazovanja, a među inicijativama bili su i programi opismenjavanja koji su privukli internacionalnu pozornost. UNESCO je prepoznao Čile kao jednu od pet najuspješnijih država svijeta u iskorjenjivanju nepismenosti. Neke Freijeve reforme tražile su da se nekolicina vladinih agencija prebaci iz urbanih u ruralna područja. Cilj je bio uspostaviti novu infrastrukturu i proširiti javne usluge kako bi one postale učinkovitije pa su se pod reformama našli zdravstvo, obrazovanje, prijevoz, trgovina i tehnička potpora.¹⁹⁶ Kako bi se suočila s tim izazovima, čileanska je vlada trebala kadrove koji će poduprijeti razvoj ruralnih područja, zbog čega je pozvala Freirea da pomogne u osposobljavanju novih tehničkih kadrova.

Među inicijativama se našla i agrarna reforma koja je pokrenula masovno uključivanje ruralnih radnika u život nacije. Agrarna reforma također je zahtijevala širenje državnog aparata prema periferiji. Bila je direktno povezana s dva tijela Ministarstva agrikulture: *Agricultural Reform Corporation* (CORA) i *Institute for Farming and Livestock development* (INDAP). INDAP je imao razne ogranke, a među njima i institut za reformu zemlje *Instituto de Capacitacion e investigacion en reforma agraria* (ICIRA), u kojemu je radio Freire. U ICIRA-i se Freireov rad sastojao od pomaganja timovima koji su organizirali farmere i seljake. Njegov prvi posao bio je odlazak na selo i upoznavanje čileanske realnosti. Radio je i kao savjetnik CORA-e za sheme opismenjavanja i u ministarstvu obrazovanja sa svojim shemama za obrazovanje odraslih.¹⁹⁷

Od studenoga 1964. do travnja 1969. godine za Freirea su nastupile vrlo intenzivne godine stvaranja. U ovom je periodu Freire doživio izraziti pomak u svom pedagoškom, političkom i ideološkom razvoju. Rad u Čileu pokazao se najznačajnijim u cijelom njegovom egzilu. Ovdje je imao priliku sudjelovati u istraživanjima koja su mu pomogla da razvije materijale za opismenjavanje odraslih. Radio je i na usavršavanju ljudi koji će provoditi opismenjavanje, na inicijativama u sklopu agrarne reforme, kao profesor na Katoličkom sveučilištu te kao savjetnik UNESCO-a za obrazovanje odraslih. Čile se pokazao kao vrlo plodno tlo za Freireove publikacije. Ovdje nastaju neka od njegovih najznačajnijih djela u kojima iznosi neke od svojih temeljnih pedagoških postavki. Dolazi do promjene u njegovoj

¹⁹⁵ Calvocoressi 2003, 783.

¹⁹⁶ Schugurensky 2011, 24.

¹⁹⁷ Gadotti 1994, 37.

pedagoškoj misli – napustio je razvojnu perspektivu i prihvatio političku narav obrazovanja, što se vidi u njegovoj *Pedagogy of the Oppressed*.¹⁹⁸

“Mjesec ili dva nakon što sam otišao u egzil, već sam se u potpunosti promijenio. Moje iskustvo egzila intenzivno me politiziralo. Štoviše, Čile je to učinio.”¹⁹⁹

Freire je u Čileu pronašao bogat politički prostor koji mu je omogućio sagledavanje svoje ranije formirane metode u novoj perspektivi, odnosno njezinu reevaluaciju. Bio je u mogućnosti svoju metodu opet procijeniti u praksi i sistematizirati teoriju. Okruženje u kojemu je politička mobilizacija dio društva, bila je novina za Freirea. Čileansko iskustvo pomoglo mu je da pedagoške teorije poveže s društvenom promjenom. Uspio je preformulirati pedagoško-političke prijedloge koje je počeo razvijati u sjeveroistočnom Brazilu početkom šezdesetih. U ovom se okruženju upoznao i s marksističkom teorijom.

Nakon djelovanja u čileanskom kontekstu nastale su četiri publikacije: *Education as a Practice of Freedom* i *Extension or Communication* – dva eseja koja kasnije objedinjuje u knjizi *Education for Critical Consciousness*. Nadalje, nastaju i *Cultural Action for Freedom* te *Pedagogy of the Oppressed*. U njima su vidljive promjene u Freireovom konceptualnom okviru. Kada je došao u Čile, još je bio pod utjecajem ideja developmentalizma, fenomenologije, hegelijanizma i teologije oslobođenja. No, ovdje je došao pod utjecaj čileanskih kolega i drugih Brazilaca u egzilu koji su slijedili druge škole, poput marksističkog humanizma, teorije ovisnosti i postkolonijalizma. S vremenom je obogatio svoju kršćansku orijentaciju idejama drugih tradicija i kreirao vlastitu teologiju baziranu na konceptima autentičnosti, humanizacije i samoostvarenja.

4.2.1. *Sui generis* demokracija elite

U *Education as a Practice of Freedom* Freire je izvukao neke od glavnih argumenata iz svoje doktorske disertacije. Knjiga je nastala kao produkt više od 15 godina iskustva u marginaliziranim ruralnim i urbanim područjima. Krenuo ju je pisati kad je bio u Brazilu u zatvoru i objavio je 1967. godine u Čileu. U knjizi se bavi sjeveroistočnim Brazilom kao primjerom kolonijalne kulture i ekonomske eksploatacije. Objašnjava kako ondje malobrojna elita zemljoposjednika kontrolira većinu odluka, a obični ljudi postoje samo kao objekti.²⁰⁰ Elite su branile svoj oblik demokracije u kojem ljudi „nisu dobro“ zbog čega im je potreban

¹⁹⁸ Bhattacharya 2011, 121.

¹⁹⁹ Ibid, 125.

²⁰⁰ Schugurensky 2011, 66-67.

„lijevak“. Njihova „bolest“ leži u tome što žele govoriti i sudjelovati, a kako bi bili „zdravi“ trebaju njegovati šutnju i neaktivnost. Elite nastoje sačuvati društveni poredak u kojemu imaju dominantan položaj pa govore o potrebi da se ljude zaštiti od „stranih ideologija“, odnosno od svega onoga što doprinosi njihovoj aktivnoj ulozi, a sve ono što prijeti postojećem poretku označavaju kao subverzivno.²⁰¹

Osim bavljenja demokracijom u sjeveroistočnom Brazilu, *Education as the Practice of Freedom* sadrži osnove svega onoga što se može naći u kasnijim Freireovim djelima, posebice u *Pedagogy of the Oppressed* i *Cultural Action for Freedom*. U njoj Freire objašnjava osnovne komponente svoje metode opismenjavanja: dijalog, kritičku svijest, kulturu i koncijentizaciju. Ipak, riječ je još uvijek o osnovama tih koncepata, koji će biti detaljno razrađeni u sljedećim godinama.²⁰² U vrijeme pisanja ove knjige Freire u potpunosti još ne shvaća povezanost obrazovanja, politike i društvene transformacije. Ne osvrće se na političku prirodu obrazovanja i njeguje liberalne ideje. Razlog tome je što je *Education as the Practice of Freedom* nastala polovicom šezdesetih dok je na Freirea još uvijek snažno utjecalo brazilsko iskustvo. No, krajem šezdesetih Freireova misao se mijenja.

Čileanski kontekst postajao mu je sve bliži. Približio se marksističkom humanizmu radeći u ruralnim sredinama Čilea. Freire je postao kritičan prema Savezu za napredak tvrdeći da su Sjedinjene Države pokrenule ovu inicijativu kako bi se kreirali poželjni uvjeti za strane investicije u Latinskoj Americi. Smatrao je da iza fasade tehničke pomoći stoji plan za političku, ideološku i ekonomsku dominaciju nad Trećim svijetom. Freire iz liberalizma prelazi na radikalniji pristup analizi društvene stvarnosti. Počinje primjenjivati marksističke kategorije u analizama i odriče se opresivne dinamike kapitalističkog obrazovanja i kao alternativu predlaže emancipacijsko obrazovanje. Postaje sve svjesniji političke prirode obrazovanja iz čega proizlazi da se obrazovanje može koristiti u svrhu dominacije, ali i oslobođenja, odnosno da ono može biti „bankarsko“ ili "postavljati probleme. Potonje obuhvaća osvješćivanje, koncijentizaciju preko koje osoba dolazi do samooslobođenja. Freire stvara pedagogiju čiji je zadatak oslobođenje obespravljenih.²⁰³

²⁰¹ Freire 2005, 11.

²⁰² Bhattacharya 2011, 210.

²⁰³ Schugurensky 2011, 69.

4.2.2. Odnos čovjeka i svijeta

Svijet i čovjek ne postoje odvojeni jedan od drugoga; oni su u stalnoj interakciji. Analiza odnosa čovjeka i svijeta temelj je Freireove rasprave o humanizaciji, ontologijskoj i povijesnoj ljudskoj vokaciji. Čovjek živi *sa* svijetom, a životinja *u* svijetu. Freire objašnjava dijalektički odnos čovjek-svijet suprotstavljajući mu odnos životinja-svijet, odnosno uspoređujući čovjeka sa životinjom. Čovjek posjeduje razum, mišljenje i shvaćanje te zato može spoznati svijet, stvarnost koja ga okružuje i samoga sebe. Čovjek se može distancirati od predmeta i razmišljati o njemu. Životinja nema te sposobnosti i zato je samo prilagođena stvarnosti. Čovjek posjeduje jezik koji mu omogućuje izražavanje i komunikaciju, govorenje o svijetu i sebi, a praksa mu omogućuje preobražavanje svijeta. Čovjek je dakle biće mogućnosti. Svijest o spoznaji svijeta i samospoznaji uzdigla ga je iznad životinje.²⁰⁴

Ljudi su jedina bića koja ne tretiraju samo svoje djelovanje nego i sebe same kao objekt refleksije. Svjesni su svijeta kao nečega što je objektivno različito od njih: promatraju stvarnost s kojom su u odnosu. Životinje ne mogu odstupiti od svijeta i promatrati sebe u odnosu na svijet. One su bića kontakta, prilagođavaju se svijetu. Samo ljudi rade na način da se uključuju u svrhovitu aktivnost – svjesno usmjereno djeluju na svijet i ulaze u interakciju sa svijetom, a svijet stimulira njihovo djelovanje i djeluje nazad na njih. Ono što nas čini ljudima je upravo sposobnost da se uključimo u praksu. Praksa je refleksija na svijet i akcija kako bi ga transformirali. Da bi ljudska aktivnost bila praktična, mora postojati sinteza refleksije i akcije. Akcija koju ne prati refleksija puki je aktivizam; refleksija bez akcije je ništa drugo nego verbalizam. Ipak to ne znači da je refleksija uvijek popraćena akcijom: ponekad, akcija nije izvediva.²⁰⁵

Osnovno polazište Freireove misli je da čovjek teži razvoju u smislu „biti više“. Humanizacija je ontološka vokacija ljudi. Pod ontološkom vokacijom Freire podrazumijeva da smo stalno pozvani da na temelju onoga što jesmo humaniziramo sebe. Kao povijesna bića svjesni smo vremena i naše pozicije u vremenu. Budući da je čovjek svjestan vremena, svjestan je uzroka i posljedica te zato s namjerom djeluje na svijet. Budući da su svjesni vremena, ljudi sebe mogu sagledati kao nepotpuna bića.²⁰⁶ Ljudski ideal je postati humaniji. Humanizaciji kao ontološkoj vokaciji suprotstavlja se dehumanizacija.

²⁰⁴ Freire 2002, 14-15.

²⁰⁵ Roberts 2000, 41-43.

²⁰⁶ McLaren i Leonard 1993, 97.

Za ljude kao nepotpuna bića svjesna svoje nepotpunosti, i humanizacija i dehumanizacija predstavljaju moguće opcije. Čovjek se usmjerava prema humaniziranoj ili dehumaniziranoj aktivnosti, ovisno o njegovom izboru. No, dehumanizacija ne obilježava samo one kojima je humanost oduzeta, nego i koji je oduzimaju. Kad dehumaniziramo nekoga, dehumaniziramo i sami sebe. Dehumanizacija izopačuje nastojanje da se postane u potpunosti human. Važno je razumjeti da je ona opcija, a ne sudbina. Kao opcija je rezultat nepravednog društvenog poretka koji proizvodi ugnjetavače, a ugnjetavači dehumaniziraju potlačene.²⁰⁷ Kada je potjera za humanizacijom kod nekih grupa i individua otežana akcijama drugih, govorimo o opresiji. Spriječiti nekoga da se uključi u praksu znači dehumanizirati tu osobu – ograničiti njezine akcije ili spriječiti njezino kritičko mišljenje znači dehumanizirati ju. Opresija je dakle dehumanizirajuća. Ključni element humanizacije, a koji nedostaju u dehumanizaciji je dijalog.²⁰⁸ Freire govori o stalnoj uključenosti u dijalog kao o procesu humanizacije. Ljudi su bića koja su humanizirana kroz dijalog, pa je dijalog za ljude osnovna potreba.

4.2.3. Teorija klasne borbe

Dok ljudi nastoje postati humaniji, moguće je da će se morati suočiti s poviješću koja je već kreirana. Tada se moraju uključiti u transformirajuće djelovanje na svijet kako bi se stvorila nova povijest koja će ljudima omogućiti da se svi na jednak način uključe u oblikovanje svijeta kojeg dijele. Ako se u obzir uzmu povijesni uvjeti koji prevladavaju u okruženju, potjera za humanizacijom je poziv na revoluciju – borbu za oslobođenje od opresije. Opresija označava svaku situaciju u kojoj A eksploatira B, ili mu/joj otežava samoafirmaciju u procesu stjecanja humanosti. Opresivne povijesne strukture potkopavaju dobrobiti potlačenih i onemogućavaju njihovu potjeru za ontološkom vokacijom – humanizacijom. Kada potlačene grupe preuzmu oblikovanje povijesti putem humanizirajuće prakse, na putu su da napreduju materijalno, emocionalno, intelektualno i ontološki.²⁰⁹ No, ova ideja mora poteći od obespravljenih. Oni će svoju slobodu steći istraživanjem, kada spoznaju da je nužno boriti se za slobodu. Njihova borba, kojoj je svrha humanizacija, zapravo će rezultirati ljubavlju. Ugnjetavačko nasilje je suprotnost ljubavi. Valja prepoznati ovo nasilje čak i kada je upakirano u lažnu velikodušnost.²¹⁰

²⁰⁷ Freire 2002, 35-36.

²⁰⁸ Roberts 2000, 45.

²⁰⁹ McLaren i Leonard 1993, 97.

²¹⁰ Freire 2002, 36.

Dakle, zadatak onih koji su potlačeni je oslobođenje. Oslobođenje nije psihološki proces koji se događa u nečijoj svijesti, nego forma kritičke, dijaloške prakse koja je usmjerena prema prevladavanju opresije. Oslobođenje se odvija u akciji ljudi na svijet kako bi ga izmijenili, pod posebnim povijesnim i društvenim okolnostima. Potlačeni ne mogu biti oslobođeni od strane tlačitelja, nego moraju osloboditi i sami sebe i one koji ih tlače. Paradoksalno, samo je slabost potlačenih dovoljno jaka da oslobodi tlačitelja. Freire vjeruje da će potlačeni u situaciji u kojoj je njihova humanizacija spriječena, prije ili poslije pružiti otpor.²¹¹

No, Freire uviđa da su potlačeni koji teže za slobodom u početku skloni pretvoriti se u tlačitelje. Njihov je ideal postati human, postati čovjekom, a biti čovjek za njih znači biti tlačitelj. Potlačeni se u određenom trenutku poistovjećuju s tlačiteljem i ne mogu ga vidjeti objektivno. Tlačitelj toliko dominira potlačenima da oni preuzimaju tlačiteljev pogled na svijet. Vide opresiju kao neizbježnu. U tim okolnostima biti čovjek znači biti tlačitelj. „Zbog poistovjećivanja s tlačiteljem nemaju svijest o sebi kao o osobama ili članovima obespravljene klase. Oni ne žele agrarnu reformu da bi postali slobodni, već da bi dobili zemlju i postali veleposjednici. Obespravljani koji su internalizirali sliku tlačitelja, boje se slobode, jer ona od njih zahtijeva neovisnost i odgovornost. Dok potlačenima upravlja strah od slobode, draža im je sigurnost konformizma u neslobodi, nego kreativno zajedništvo koje stvara sloboda.“²¹²

Da bi prevladali ugnjetavanje, Freire smatra da ljudi najprije moraju kritički razmotriti i prepoznati njegove uzroke. Borba za humanost započinje nastojanjem da se situacija promijeni. Potlačeni moraju povesti borbu za postizanje pune humanosti i za sebe i za tlačitelje, jer tlačitelj, koji je dehumaniziran time što dehumanizira druge, nije za to sposoban.²¹³ Potlačeni moraju sami osvojiti slobodu, ona im se ne može dati. Ako potlačeni povedu revolucionarnu borbu protiv uvjeta koji ih tlače, nasilna borba može biti čin ljubavi. Nasilje potlačenih nije pravo nasilje, nego legitimna reakcija na situaciju tlačenja. Kada su uvjeti krajnje dehumanizirajući, nasilna revolucionarna borba opravdana je kao jedino sredstvo kojim se može prevladati još veće nasilje. No, valja napomenuti da Freire ni u kojem slučaju ne podržava terorizam, jer on rezultira smrću nevinih i širenjem nesigurnosti koja

²¹¹ Roberts 2000, 46.

²¹² Freire 2002, 37.

²¹³ Ibid, 37.

dotiče svakoga.²¹⁴ Ideologije koje služe interesima elite povijesno su stvorene i održane. Nadvladavanje tih ideologija u praksi za oslobođenje ključni je aspekt borbe za stvaranje nove humanizirajuće povijesti. Freire teoriju klasne borbe ne vidi kao pobjedu obespravljenih i poraz opresora, nego kao univerzalnu dobit. Freireova pedagogija usmjerena na pomaganje potlačenima da prevladaju opresiju oslobodit će i njihove tlačitelje.²¹⁵

4.2.4. Pedagogija oslobođenja

Pedagogija obespravljenih pedagogija je koja oslobađa. Pedagogiju oslobođenja treba izgraditi s obespravljenima, a ne za njih, u konstantnoj borbi za vraćanje humanosti. „Ova pedagogija promišlja u ime obespravljenih što je ugnjetavanje i koji su mu uzroci, a iz tog će promišljanja doći do zaključka o nužnosti uključenja obespravljenih u borbu za oslobođenje. Ta će se pedagogija u borbi mijenjati. Njzinu rođenju obespravljeni mogu pridonijeti samo ako shvate da tlačitelja nose u sebi. Jer pedagogija obespravljenih jest instrument kritičkog otkrivanja da su i oni i njihov tlačitelj izraz dehumanizacije.“²¹⁶ Suprotnost tlačitelj-potlačeni zamijenit će se humanizacijom svih ljudi. Iz pedagogije oslobođenja rađa se nova ličnost. Nova ličnost nije ni tlačitelj ni potlačeni, nego ljudsko biće u procesu postizanja slobode.

Pedagogija oslobođenja ne može ostati odvojena od obespravljenih ili ih tretirati kao nesretnike i nuditi im tlačitelja kao model. Pedagogiju obespravljenih pokreće humanistička velikodušnost i ona predstavlja pedagogiju čovječanstva. Da bi potlačeni bili u mogućnosti povesti borbu za oslobođenje, ne smiju svijet gledati kao zatvorenu stvarnost iz koje ne mogu izaći, nego kao ograničavajuću situaciju koju će promijeniti. Pokroviteljski odnosi koje potlačeni dobiva od tlačitelja nije oslobođenje. Pravu solidarnost tlačitelji pokazuju tek kada se krenu boriti na strani potlačenih kako bi promijenili objektivnu stvarnost koja je potlačene učinila „bićima za druge“. Prava solidarnost leži u ljubavi. Ako tlačitelji šire svoje egoistične interese na potlačene i pri tome egoizam skrivaju u lažnoj velikodušnosti, tada čine obespravljen predmetom svojeg humanitarizma – ovo je utjelovljenje obespravljenosti. Stoga pedagogiju obespravljenih ne mogu razviti tlačitelji.²¹⁷

Pedagogija oslobođenja ima dva stupnja. Na prvome obespravljeni spoznaju svijet obespravljenosti i u praksi se posvećuju njegovom preobražavanju. Na drugom stupnju, kada se stvarnost u kojoj je vladala obespravljenost već promijenila, pedagogija više ne pripada

²¹⁴ Roberts 2000., 47.

²¹⁵ McLaren i Leonard 1993, 99.

²¹⁶ Freire 2002, 39.

²¹⁷ Ibid, 40-44.

samo obespravljenima, nego svim ljudima u procesu trajnog općeg oslobođenja. Na oba stupnja se suprotstavljamo kulturi dominacije. Obespravljeni nikada ne pokreću nasilje jer su oni rezultat nasilja. Nasilje je ono koje nameće situaciju dominacije. Dominantna klasa prije svega usađuje ideju marginaliziranima da su oni nasilni ne primjećujući da ona sama potiče ovo nasilje kroz eksploataciju. „Nasilje potiču oni koju ugnjetavaju i iskorištavaju te ne priznaju druge kao osobe. Ne potiču nevoljeni otuđenje, već oni koji vole samo sebe. Ne potiču despotizam tiranizirani, već tirani. Ne potiču mržnju prezreni, već oni koji preziru.“²¹⁸

Tlačitelji na potlačene uvijek gledaju kao na nasilnike i barbare kad reagiraju na nasilje tlačitelja nasiljem. Pedagogija obespravljenih usmjerena je k miru, ali se ne odbija boriti za njega. Iako pobuna potlačenih po intenzitetu često zna biti jednaka nasilju tlačitelja, ona potiče ljubav, jer potlačeni slijede svoje pravo na humanost. Kada tlačitelji dehumaniziraju druge dehumaniziraju i sebe, a kad obespravljeni oduzimaju tlačiteljima moć dominacije, vraćaju im humanost. Ograničenje koje su prijašnji obespravljeni postavili tlačiteljima kako ne bi ponovo povratili bivše položaje nije obespravljenost. Obespravljenost je čin koji ljude sprječava da postanu humaniji, a tim se činom dehumaniziranim tlačiteljima vraća humanost.

Tlačitelji imaju tendenciju da sve oko sebe učine predmetom vlastite dominacije i sve promatraju kao predmet svoje kupovne moći. Njihov koncept postojanja je materijalistički – biti znači imati. Za njih humanost predstavlja stvar koju oni posjeduju kao ekskluzivno pravo, kao naslijeđeno vlasništvo. Humanizacija drugih njima ne predstavlja humanizaciju nego uništenje. Imaju pravo posjedovati jer su si to omogućili vlastitim naporom i poduzimanje rizika. Drugi nemaju jer su nesposobni i lijeni. K tome su drugi još i nezahvalni za „velikodušnost“ dominantne klase. Drugi stoga predstavljaju neprijatelje od kojih se treba čuvati. Dok ne prepoznaju tlačitelja, obespravljeni imaju fatalističke stavove o svojoj situaciji. Vjeruju u moć sudbine, sreću, neizbježne sile ili imaju iskrivljenu percepciju Boga. Ne vide jasno poredak koji služi tlačiteljima, jer tlačitelja imaju internaliziranog u sebi.

Nastojati obespravljene potaknuti da razmisle o vlastitoj situaciji, ne znači gušiti revoluciju. Suprotno tome, istinsko razmišljanje obespravljenih vodi u akciju. No, ova akciju će biti dio autentične prakse samo ako posljedice te akcije postanu predmet kritičkog promišljanja. Praksa je akcija i refleksija. Takva praksa postaje razlog postojanja obespravljenih. Kako bi se ostvarila praksa valja vjerovati u sposobnost rasuđivanja

²¹⁸ Freire 2002, 44.

obespravljenih. Na taj način potiče se dijalog, razmišljanje i komunikacija. Praksa nije individualan ili izoliran fenomen, nego društveni i kolektivni te je stoga i dijaloški proces. Biti u potpunosti human znači živjeti u oslobađajućem procesu dijaloga. Ispravna metoda prakse je dijalog. Pedagogija oslobođenja jedina vodi humanizaciji, a u njoj revolucionarno vodstvo uspostavlja trajan dijalog s obespravljenima.²¹⁹

4.2.5. Politička priroda pedagoških aktivnosti

Freireova pedagogija obrazovanje promatra kao mjesto gdje se konstruira društvo, kao društvenu akciju koja može ohrabriti ili domesticirati. On tvrdi da obrazovanje ne može biti neutralno, jer se učenje nikad ne događa u vakumu. Ono je uvijek oblikovano društvenim strukturama, bilo formalno ili neformalno. Edukatori oblikuju svoje pedagoške aktivnosti pa svaka odluka, politika ili praksa u obrazovanju implicira određenu koncepciju svijeta. Freire obrazovnu aktivnost vidi kao političku, od komunikacije između učitelja i učenika do odabira predmeta za silabus.²²⁰ Obrazovanje je dakle instrument koji služi domestifikaciji ljudi ili je instrument ljudskog oslobođenja od opresije. Ono što vrijedi za obrazovanje, vrijedi i za opismenjavanje, budući da je opismenjavanje temelj obrazovanja. Kao domesticirajući čin, poučavanje pismenosti svrstava se s ulaganjem moći u elite, te tako omogućava elitama da zadrže moć nad potlačenima. Kao instrument oslobođenja, opismenjavanje nastoji potaknuti refleksiju i djelovanje usmjereno na smjenu povijesnih struktura u kojima je moć nepravedno podijeljena u korist elita.²²¹

Obrazovanje za oslobođenje kao suprotnost bankarskog obrazovanja

Freire kritizira tzv. bankarski pristup obrazovanju koji podrazumijeva prenošenje znanja, a cilj mu je prilagođavanje, odnosno upravljanje. Suprotstavlja mu emancipacijski pristup, obrazovanje za oslobođenje koji je spoznajna aktivnost. Freire tvrdi da su bankarski model obrazovanja uvele elite. Odnos učitelja i učenika u takvom obrazovanju karakterizira bolest naracije koja uključuje subjekta (učitelja) i strpljivog objekta koji sluša (učenika). Takva jednosmjerna naracija sprječava mišljenje, sumnju i znatiželju kod učenika. Učitelj govori o stvarnosti kao da je statična i rasejpkana ili o nekoj temi koja je potpuno strana učenikovom iskustvu. Zadatak učitelja je „napuniti“ učenike sadržajem koji uglavnom sadrži priopćenja i propise koje donose oni koji posjeduju znanje i moć. Freire je tvrdio da

²¹⁹ Freire 2002, 45-53.

²²⁰ Roberts 2000, 58.

²²¹ McLaren i Leonard 1993, 95.

bankarsko obrazovanje završava dehumanizacijom učenika i učitelja, jer učenici u bankarskom obrazovanju trebaju zapamtiti i mehanički ponoviti sadržaj koji im je ispričan. Freire koristi metaforu „bankarski obrazovanje“ kako bi pokazao da se učenici koriste kao prazni bankovni računi koji su otvoreni za depozite učitelja. Učitelj se prema učenicima ponaša kao prema spremištima, posudama koje treba napuniti. Što su posude punije, to je učitelj bolji. Što se lakše daju napuniti, to su učenici bolji.²²²

U bankarskom konceptu obrazovanja znanje je dar koji sveznalice predaju neznalicama. Takvo pripisivanje potpunog neznanja temelj je pedagogije obespravljanja. Učitelj ne komunicira, nego priopćava ideje koje učenici strpljivo primaju, pamte i ponavljaju. Učitelji su superiorni, autoritarni stručnjaci koji posjeduju znanje i to znanje priopćavaju. Učenici su poslušni i strpljivi objekti. Ne znaju ništa, bez intelektualnih čuvstava podređeno i disciplinirano memoriraju znanje koje im daju učitelji. Bankarsko obrazovanje je lišeno kreativnosti, preobrazbe i znanja. Cilj mu je prilagođavanje, paraliziranje društvenih odnosa, očuvanje *statusa quo* i sprječavanje razvoja svijesti. Osvješćivanje nije moguće jer se čovjek ne doživljava kao svjesno biće. Zato je bankarski koncept obrazovanja sredstvo domestikacije koje uvjerava ljude da su žrtve nepromjenjivih okolnosti.²²³ Kao alternativu bankarskom obrazovnom modelu, Freire postavlja obrazovanje za oslobođenje, emancipacijsko obrazovanje. Za razliku od bankarskog pristupa koji je praksa dominacije, obrazovanje za oslobođenje je praksa slobode. Obrazovanje za oslobođenje ne temelji se na prijenosu informacija, nego na komunikaciji i dijalogu u kojima svi sudionici uče jedni od drugih. Ono počiva na težnji prema pomirenju. Zato kreće od uklanjanja suprotnosti učitelj-učenik i gleda ih na način da su obojica u isto vrijeme i učitelji i učenici. Bankarsko obrazovanje njeguje suprotnost učitelj-učenik.

Bankarski koncept obrazovanja temelji se na tome da učitelj poučava, a učenici su poučavani; učitelj zna sve, a učenik ništa. Učitelj priča dok učenici slušaju; učitelj disciplinira učenike koje je potrebno disciplinirati; učitelj bira i nameće vlastiti izbor učenicima koji se pokoravaju. Učitelj jedini djeluje, učenici imaju samo iluziju djelovanja kroz djelovanje učitelja. Učitelj bira sadržaj programa, a učenici se prilagođavaju. Konačno, učitelj je subjekt procesa učenja, a učenici puki objekti.²²⁴

²²² Schugurensky 2011, 71.

²²³ Freire 2002, 58.

²²⁴ Schugurensky 2011, 71-72.

Što bolje učenici nastoje pohraniti dane informacije, to manje razvijaju kritičku svijest koja nastaje nakon njihovog interveniranja u svijet radi njegovog mijenjanja. Kada prihvaćaju pasivnu ulogu koja im se nameće, sve su skloniji prilagoditi se svijetu. Bankarski koncept služiti interesima tlačitelja. Tlačitelji kroz prividni humanizam čuvaju stanje od kojega imaju koristi te odbojno reagiraju na svaki pokušaj koji potiče razvoj kritičke sposobnosti. Interes tlačitelja je promjena svijesti obespravljenih, a ne promjena situacije koja ih obespravljuje, jer se tako njima lakše vlada. Tlačitelji obespravljene gledaju kao patološku pojavu u zdravom društvu i nazivaju ih primateljima dobročinstva. Tlačitelji koriste bankarski koncept kako ne bi došlo do prijetnje učenikovim osvješćivanjem. Prividni humanizam je krinka pod kojom se ljude pretvara u automate. Na taj se način negira njihova ontološka vokacija – humanizacija.²²⁵

Rješenje nije integrirati ljude u strukturu koja obespravljuje, nego tu istu strukturu transformirati. Pojedinci ne mogu biti ljudi bez istraživanja i prakse, a znanje se ostvaruje samo kroz ispitivanje koje ljudi vrše u svijetu, sa svijetom i jedni s drugima. Freire inzistira na tvrdnji da se učenje ne može dogoditi osim ako učenici nisu kroz praksu uključeni u kontroliranje vlastitog obrazovanja. Naglašava refleksiju u kojoj učenik prilagođava znanje vlastitim potrebama i tako postaje subjekt vlastitog obrazovanja, a ne samo objekt. Freire oštro kritizira obrazovanje koje se fokusira na individualne mogućnosti za mobilnost. Freireova zabrinutost oko bankarskog obrazovanja nije vezana samo za učionicu, nego i za dugoročan razvoj ljudskog djelovanja i konačno za transformaciju društva.

Pojedinci koji su posvećeni oslobođenju moraju odbaciti bankarski koncept i umjesto njega implementirati obrazovanje postavljanjem problema, koje negira priopćavanja i uspostavlja komunikaciju. Obrazovanje postavljanjem problema gleda na stvarnost kao na obrazovni sadržaj i prema njoj se učitelj i učenik kritički odnose. Aktivnost učitelja i učenika nije razdvojena, nema odnosa u kojemu jedan poučava, a drugi uči. U dijalogu prestaje postojati odnos učitelj-učenici te se stvara novi odnos između učitelja/učenika s učenicima/učiteljima. Na ovaj način učenici postaju kritički suistraživači kroz dijalog. Učitelj više nije samo onaj koji podučava, nego i sam uči zajedno s učenikom, koji također uči i poučava. U obrazovanju postavljanjem problema tako obojica spoznaju, jer znanje ovdje nije rezultat nego proces. Freire poziva učenike da kritički misle o temama, doktrinama, procesu učenja i društvu u cjelini. Cilja na konstantno otkrivanje stvarnosti i struktura moći te

²²⁵ Freire 2002, 60.

transformiranje tih struktura. U takvom obrazovanju učitelj neće koristiti metode kojima će razotkrivati problem, lišavajući učenike spoznajne aktivnosti. Učitelj postavlja problem učenicima koji postaje predmet uzajamnog spoznavanja. Postavljanje problema srž je obrazovanja za oslobođenje. Problemsko učenje omogućava učiteljima i učenicima da postanu subjekti obrazovnog procesa i da prevladaju pogrešnu percepciju stvarnosti. Svijet postaje predmetom preobrazbe koju provode ljudi, a rezultira njihovom humanizacijom.²²⁶

Dok bankarsko obrazovanje naglašava transfer informacija, obrazovanje postavljanjem problema podupire spoznavanje. Bankarski koncept mitologizira stvarnost tako što donosi činjenice o društvenim odnosima, dok obrazovanje postavljanjem problema cilja na demitologiziranje i otkrivanje različitih slojeva stvarnosti. Osim toga, postavljanje problema temelji se na dijalogu, a bankarski koncept odupire se dijalogu i tretira učenike kao objekte kojima treba pomoć, dok se u postavljanju problema na njih gleda kao na subjekte koji misle kritički. Bankarski koncept obrazovanja ne prepoznaje ljude kao povijesna bića, a obrazovanje postavljanjem problema kreće od ljuske povijesti i iskustva. Bankarski koncept ima unaprijed dizajniran i statičan kurikulum, dok obrazovanje postavljanjem problema koristi sadržaj koji proizlazi iz učenikove stvarnosti. Cilj je bankarskog obrazovanja održavanje društvenih nejednakosti, a cilj obrazovanja postavljanjem problema njegovanje je razvoja svijesti i aktivne intervencije u društvo. Bankarski koncept potiče fatalizam i dominaciju, dok obrazovanje postavljanjem problema njeguje autonomiju i transformaciju.²²⁷

Dijalog

Obrazovanje kao postavljanje problema temelji se na dijalogu. Dijalog nije samo strategija za postizanje boljih obrazovnih rezultata ili taktika za manipuliranje učenicima. Suprotno tome, on je dio ljudske prirode, jer su ljudi u suštini komunikativna bića. Proces učenja ima individualnu dimenziju, ali kako bismo ju otkrili, trebamo jedni druge. Dijalog se nalazi u središtu pedagogije oslobođenja jer označava proces koji nas može osloboditi unutarnje opresije i opresije u svijetu, pokrenuti humanizaciju sebe i transformaciju svijeta. Stalni dijalog između osviještenoga sebe i svijeta vrsta je dijaloške prakse koja zahtijeva povjerenje.²²⁸ Bit dijaloga je riječ. Unutar riječi postoje dvije dimenzije – razmišljanje i akcija – koje su tijesno povezane te se nijedna od njih ne smije zanemariti. Svaka je riječ istovremeno i praksa. Izgovoriti pravu riječ znači preobražavati svijet. Kad je riječ lišena

²²⁶ Freire 2002, 64.

²²⁷ Schugurensky 2011, 71.

²²⁸ O'Shea i O'Brien 2011, 16.

akcije, stradava i razmišljanje te riječi postaju čisti verbalizam, odnosno blebetanje. Takva riječ neće dovesti do razotkrivanja i preobraženja svijeta. Ako riječ zanemari razmišljanje i prijeđe u akciju, onda govorimo o aktivizmu. Akcija samo radi akcije negira praksu i onemogućuje dijalog. Dijalog je susret između ljudi koji imenuju svijet i tako ga mijenjaju. Svijet se „imenovateljima“ prikazuje kao problem i kada je jednom imenovan, zahtijeva novo imenovanje. Ako ljudi svijet mijenjaju riječima, dijalogom ljudska bića zadobivaju smisao. Dijalog je stoga egzistencijalna ljudska potreba.²²⁹

Freire tvrdi da je ljubav krucijalna karakteristika dijaloga i pokretačka sila pedagogije oslobođenja. Dijalog je čin stvaranja, a ne instrument za dominaciju jedne osobe nad drugom. Dijalog ne može postojati u odsustvu ljubavi za svijet i ljude. Ljubav je čin hrabrosti, a ne čin straha, ona predstavlja posvećenost drugima. Ukidanjem situacije obespravljenosti uspostavlja se ljubav. Ona je zato temelj dijaloga i dijalog sam.²³⁰ Bez ljubavi potlačeni postaju tlačitelji i preuzimaju poziciju dominacije unutar hijerarhije. To vodi nekrofilskom postojanju, a ne humanizaciji. Freire tvrdi da su ljubav i briga temelji na kojima se preobražava svijet. Dijalog je horizontalan odnos zbog čina ljubavi i za posljedicu ima međusobno povjerenje onih koji u njemu sudjeluju. Dijalog ne može opstati ni bez nade na kojoj počiva nepotpunost, nedovršenost ljudi. Zbog nade ljudi konstantno tragaju za istinom.

Bez dijaloga nema komunikacije, a bez komunikacije ne postoji istinsko obrazovanje. Obrazovanje kao praksa slobode ima dijaloški karakter. Zaokupljenost sadržajem dijaloga je zapravo zaokupljenost sadržajem obrazovanja. Za dijaloškog učitelja/učenika koji postavlja problem, dijalog je predstavljanje stvari o kojima pojedinci žele saznati više. Autentično obrazovanje ne provodi A za B ili A o B već A u zajedništvu s B, posredovanjem svijeta koji ostavlja utisak na obje strane, potičući ih na spoznavanje svijeta i refleksiju. Ako onaj tko govori poima značenje drugačije nego sugovornik, odnosno zataji ga sugovorniku, komunikacija postaje mitologizacija stvarnosti. Ovdje je riječ o antidijaloškoj praksi tlačitelja koja za cilj ima postići kulture šutnje. Komunikacija koristi informacije odmjerenog značenja i istinitosti, kako bi stvorila čovjeka koji odgovara tlačitelju. Ovdje sredstvo komunikacije nije dijalog nego monolog.²³¹ Freire tvrdi da je zadaća dijaloga otkriti mistificiranu stvarnost i čovjeka dovesti od naivnog znanja o stvarnosti do uzroka koji su doveli do obespravljenosti. Rezultat dijaloga je konscijentizacija čovjeka.

²²⁹ Freire 2002, 71-72.

²³⁰ McLaren 2000, 171.

²³¹ Freire 2002, 75-76.

4.2.6. Teorija revolucionarne djelatnosti

U osnovi teorije koncijentizacije leži teorija revolucionarne djelatnosti. Freire ju objašnjava tako što suprotstavlja razvijeni i nerazvijeni svijet. Razdvojenost i razlike ova dva svijeta Freire promatra u kontekstu kulture – razvijeni svijet promatra kao kulturu dominacije, a nerazvijeni kao kulturu šutnje. Kultura dominacije djeluje na način da prilagođava čovjeka. Ona to radi putem monologa. Koristi slogane, priopćenja, propagandu, propise i pravila. Sve su to antidijaloški elementi. Kultura dominacije utemeljuje osvajanje, razdvajanje, upravljanje, manipulaciju i kulturnu invaziju. Osvajanje čovjeka stavlja u položaj predmeta, dok razdvajanje i upravljanje postoje kao uništavači grupne svijesti pa ljudi postaju podložniji upravljanju i otuđenju. Manipulacija i kulturna invazija kreiraju odgovarajuće obrasce ponašanja, uvjerljive mitove upakirane u različite oblike lažnog humanitarizma. Svrha im je zatomiti originalnost druge kulture.

Freire toj antidijaloškoj djelatnosti suprotstavlja dijalošku. Ona se temelji na suradnji, ujedinjenju, organizaciji i kulturnoj sintezi. Suradnja uvjetuje komunikaciju, jer su ljudi komunikativna bića i imaju potrebu za dijalogom. U suradnji se ljudi jedni prema drugima odnose kao subjekti. Ujedinjenje počinje tijekom objektivizacije stvarnosti obilježene obespravljenošću, odnosno kada čovjek sagleda stvarnost i izranja iz nje. Ujedinjenje uključuje organizaciju kao prirodan razvoj ujedinjavanja. Kulturna sinteza razina je zajedničkog percipiranja stvarnosti, kritičkog analiziranja i intervencije.²³²

Freire to objašnjava tako što napominje da su razvijene zemlje Prvog svijeta, kako bi pridonijele razvoju Trećeg svijeta ponudile „socijalnu pomoć“ u različitim formama. Došlo je do financijskih ulaganja, posuđivanja stručnjaka iz raznih područja, opismenjavanja nepismenih i raznih drugih metoda. No, usprkos naklonosti Prvoga svijeta koja na ovim područjima traje nekoliko desetljeća, zemlje Trećeg svijeta ostale su nerazvijene. Razlog tomu je što se formirala kultura šutnje pod plaštem lažnog humanizma, humanitarizma i lažne zaštite represivnih vlada. Freire zato inzistira da se tuđe ideje, modeli i sustavi implementiraju samo u mjeri koja odgovara određenoj kulturu, odnosno individualnim potrebama.²³³

No, kultura šutnje javlja se i unutar svakog društva u kojemu elita prakticira kulturu dominacije. Freire tvrdi da se tada revolucionarna praksa mora suprotstaviti praksi vladajuće elite koja je po svojoj prirodi proturječna. Revolucionarna praksa ne podrazumijeva

²³² Freire 2002, 23-24.

²³³ Ibid, 19.

provođenje odluka pojedinog vođe. Tada je riječ o djelovanju vladajućih u kojemu vođa s obespravljenima postupa kao sa svojim vlasništvom. Manipulacija, discipliniranje i propisivanje ne mogu biti sastavnice revolucionarne prakse, jer čine praksu dominacije. Revolucionarni vođe koji ne djeluju dijaloški u svom odnosu s ljudima, zadržali su karakteristike dominatora, odnosno nisu uistinu revolucionarni vođe. Freire su najviše brinuli samoproглаšeni vođe koji se predstavljaju kao prosvijetljeni pojedinci i pri tome ignoriraju iskustvo i znanje drugih. Prema Freireu takav pristup može završiti samo novim elitističkim i birokratskim vodstvom. Čak i ako samoproklamirani vođe uspiju doći na vlast, vrijednost revolucije nastale antidijaloškim djelovanjem je upitna. Obespravljeni moraju sudjelovati u revolucionarnom procesu jer na taj način povećavaju svoju kritičku svijest, shvaćaju da su oni subjekti u preobrazbi. Kada potlačeni dođu na vlast noseći djelomično svijest tlačitelja u sebi, a nisu svjesni te podvojenosti, tada ne govorimo o revolucionarnom činu nego o revanšističkom. U tom slučaju revolucija predstavlja praksu dominacije, a ne praksu oslobođenja.²³⁴

Dijalog je taj koji revoluciju čini revolucijom i razlikuje je od vojnog udara. Svaka se autentična revolucija mora temeljiti na dijalogu. Za razliku od toga, puč koristi obmanu i silu u svrhu potlačivanja pa ne posjeduje legitimnost. Upravo dijalog osigurava revoluciji legitimnost. Revolucija ne strahuje od ljudi, njihovog individualnog izražavanja te sudjelovanja u moći, nego te vrijednosti njeguje. Revolucija želi prevladati ugnjetavačku situaciju tako što ljude potiče na proces trajnog oslobađanja. Pedagogija obespravljenih revolucionarna je pedagogija oslobođenja koju mogu provesti samo obespravljeni. Freire je tvrdio da ne treba čekati revoluciju kako bi se krenulo s dijaloškim kulturnim djelovanjem. Ono je ključno za društveni transformacijski proces i priprema ljude za sudjelovanje u moći. Revolucionarni vođe ne trebaju dobiti punu moć kako bi mogli primijeniti metodu postavljanja problema - ne smiju koristiti bankarske metode kao privremene, potrebne radi trenutnih okolnosti s namjerom da se istinski revolucionarno ponašaju kasnije. Trebaju djelovati dijaloški, revolucionarno odmah.²³⁵

Na Freirea je u tom periodu utjecalo nekoliko mislilačkih struja: egzistencijalizam, fenomenologija, marksizam i psihoanaliza. Freire je tijekom šezdesetih preuzeo pojedine elemente od Hegela, Febvrea, Goldmanna i Nicolaia te ih organizirao na nov, originalan način. Razvio je teoriju konscijentizacije koja ima praktičnu primjenu. Freireova kritika

²³⁴ Freire 2002,100-101.

²³⁵ Ibid, 69.

bankarskog koncepta obrazovanja nije posve nova, nego je nadograđena na prethodne kritike tradicionalnog obrazovanja koje su dali Rousseau, Dewey i Sartre. No, Freire ih je dublje razvio te povezao sa širom dinamikom društvene opresije te političke i kulturne borbe za oslobođenje.²³⁶ Iz Freireove *Pedagogy of the Oppressed* jasno se vidi kako je čileanski kontekst s kraja šezdesetih doveo do promjene ideje. Naime, Freire je u Čileu najviše vremena radio u ruralnim sredinama. Njegove ideje nastaju pod utjecajem marksističkog humanizma. Vidi se jasna promjena prema ljevici u Freireovom razmišljanju. Freireova je obrazovna perspektiva primila potporu progresivnog krila Demokršćanske stranke, ali su konzervativne snage te stranke optužile Freirea za interveniranje u čileansku politiku, što je Freire opovrgnuo. Ubrzo nakon toga napadi su eskalirali, a Freire je optužen za pisanje vrlo nasilne knjige. Napetosti koje su se pojavile u toj situaciji bile su ključni razlog zbog kojega je Freire napustio Čile 1969. godine.

4.3.Sjedinjene Američke Države

Tijekom svog egzila Freire je postepeno počeo shvaćati značenje puča iz 1964. godine. Smatrao je da je u Latinskoj Americi započela nova vrsta imperijalističkih intervencija. Više nije bila riječ samo o očitoj dominaciji zemljoposjednika, koji su prakticirali snižavanje cijena proizvoda za izvoz i zbog toga držali plaće radnika niskima. Freire je uvidio da postoji nove političke i ekonomske strategije kojima se namjeravala modernizirati ekonomska struktura Brazila i Latinske Amerike. Kako bi ih se učinilo privlačnijima za kapitalističke interese, uvelo se novo pokroviteljstvo – moderna, suptilna dominacija. Sama tehnologija koja je uvezena u Brazil kako bi navodno služila kao tehnička pomoć bila je zapravo metoda održavanja dominacije. To objašnjava zašto je Freireova ideja o kulturnoj invaziji razvijena nakon što je napustio Brazil u egzilu.

Freireu se nakon Čilea otvaraju nove mogućnosti. Čileanski tim s kojim je surađivao preuzeo je njegov rad te je u to vrijeme primio velik broj poziva sa sjevernoameričkih i europskih sveučilišta. Tako 1967. godine prvi put odlazi u Sjedinjene Države. Boravio je u nekoliko američkih saveznih država, najčešće kao koordinator za seminare na sveučilištima. U to se vrijeme na sjevernoameričkoj sceni probila njegova knjiga *Education as the Practice for Freedom*. Zbog jako pozitivnih reakcija mnogih obrazovnih krugova, Freire je pozvan na sveučilište Harvard. Na tom je sveučilištu radio kao gostujući profesor dvije godine, do 1970. godine. Bio je direktor *Center for Study of Development and Social Change* u Cambridgeu.

²³⁶ Schugurensky 2011, 68.

Freire je želio raditi u Sjedinjenim Državama, ali se istovremeno plašio da će zbog odlaska iz Latinske Amerike i rada isključivo s knjigama izgubiti dodir s konkretnim situacijama. Njegov je prijedlog glasio da se na Harvardu zadrži šest mjeseci te zatim otputuje u Švicarsku, što je prihvaćeno. Tada je smatrao da je za njega od krucijalne važnosti da putuje po svijetu kako bi se izložio raznim događajima i okolnostima, učio iz iskustva drugih i djelovao u različitim kulturalnim kontekstima. Upravo mu je Svjetski Crkveni Koncil u Ženevi to mogao pružiti bolje nego ijedno drugo sveučilište na svijetu.²³⁷

Okruženje u kojemu se Freire našao u Sjedinjenim Državama razlikovalo se od čileanskog konteksta, ali su u njemu također prevladavale nejednakosti. Naime, kasnih šezdesetih i ranih sedamdesetih sjeverni dio kontinenta isticao se po dubokim društvenim i rasnim konfliktima, društvenim pokretima i pobunama mladih. Studenti su počeli aktivno sudjelovati na političkoj sceni i zahtijevali mir, demokraciju i ravnopravnost. Zbog rasprostranjenog siromaštva i nezaposlenosti, rasne segregacija koja se javljala po pitanju stanovanja te uznemiravanja koje je provodila policija, izbijale su demonstracije. Došlo je do masovnih nemira u nekoliko gradova, a najgore je bilo 1967. godine u Detroitu i Newarku, gdje je 69 ljudi poginulo, preko 3500 ih je bilo ranjeno i gotovo 10000 uhićeno. Tijekom 1968. godine ubijen je Martin Luther King Jr, vođa pokreta za građanska prava. Nakon prosvjeda tisuće učenika srednjih škola u Chicagu, dolazi do značajnih obrazovnih reformi u dvojezičnom i multikulturalnom obrazovanju. Sljedeće se godine oko pola milijuna mladih okupilo u Woodstocku na radikalnom koncertu koji je podupirao kontrakulturu šezdesetih. Tijekom 1970. godine vojska je reagirala na studente koji su prosvjedovali protiv Vijetnamskog rata na Kent State Universityju. Prilikom intervencije poginula su četiri studenta, osmero ih je ranjeno, a jedan je ostao paraliziran.²³⁸ Učenici afroameričkog porijekla aktivno su se borili za pravdu, a pridružile su im se žene i homoseksualci. Pripadnici manjina podignuli su glas i krenuli u borbu za pravdu. Osnovan je velik broj alternativnih zajednica. Osim toga, Nixon je bio prvi predsjednik Sjedinjenih Država koji je dao ostavku nakon skandala Watergate. Formirala se jaka opozicija Vladi.

Promjene u sjevernoameričkom društvu ostavile su jak utisak na Freirea. Iznenadilo ga je što je i u razvijenom svijetu i dalje prisutna represija i isključivanje marginaliziranih članova društva iz ekonomskog i političkog života. Shvatio je da nije riječ o fenomenu prisutnom samo u zemljama u razvoju. Kao rezultat toga, proširio je svoju definiciju

²³⁷ Gadotti 1994, 38-41.

²³⁸ Studentski pokreti protiv Vijetnamskog rata počeli su se javljati 1968. godine.

periferije. Više nije značilo geografsko područje nego politički koncept. Freire shvaća kako obespravljenost nije isključivo dio Trećega svijeta, nego da postoji Treći svijet i unutar Prvoga. Dublje se počeo baviti proučavanjem dinamike nasilja. Njegove analize nisu više obuhvaćale samo klasne nejednakosti, nego je počeo u njih uklapati rasnu i spolnu analizu.

Promjene u njegovim idejama jasno potvrđuje monografska serija pod nazivom *Cultural Action for Freedom*, objavljena 1970. godine, a nastala na temelju dva akademska rada o Freireovim obrazovnim teorijama koje je napisao u Bostonu za *Harvard Educational Review*. U knjizi obrađuje proces opismenjavanja odraslih kao kulturnu akciju za oslobođenje i objašnjava da je pozicija nepismenih u zemljama u razvoju obilježena marginaliziranošću i šutnjom. Zato predlaže pedagošku intervenciju koja se bazira na dijalogu i podizanju svijesti. Govori o neokolonijalnim odnosima između zemalja Prvoga i Trećega svijeta, odnosno između bivših carstava i njihovih kolonija te o preslikavanju odnosa dominacije na zemlje Trećeg svijeta. Freire ovo vidi kao glavni razlog zašto se u zemljama u razvoju i dalje održava kultura šutnje.²³⁹ Naime, razvijena društava ne razumiju u potpunosti Treći svijet, vide ga kao utjelovljenje zla i primitivizma. Smatraju ga nepouzdanim ukoliko ne postoji društvo koje će ga usmjeravati. U svojim očima oni trebaju djelovati kao „izbavitelji“ Trećeg svijeta. Moraju ga „obrazovati“ i „ispraviti način razmišljanja stanovništva“ prema kriterijima društava koja njima upravljaju. Pri tome se ocrtavaju imperijalistički interesi razvijenih društava, jer ona društva koja upravljaju Trećim svijetom ne mogu ih vidjeti kao partnere, s obzirom da to podrazumijeva jednakost uvjeta i reciprocitet. Stoga „spašavanje“ Trećeg svijeta zapravo predstavlja dominaciju nad njim. Freire zato tvrdi da jedino istinsko spašavanje leži u dijalogu, koji ne može funkcionirati među antagonistima, nego počiva na vjeri u ljude.²⁴⁰

4.4. Svjetski Crkveni Koncil u Ženevi

Sljedeća faza egzila počinje Freireovim odlaskom u Švicarsku 1970. godine, gdje je pozvan da radi kao posebni savjetnik na Svjetskom Crkvenom Koncilu u Ženevi. Ondje je radio u Službi za odgoj i obrazovanje kao obrazovni savjetnik za vlade trećih zemalja. Sudjelovao je u obrazovnim programima i kampanjama opismenjavanja u zemljama diljem svijeta: Nikaragvi, Grenadi, Fidžiju, Peruu, Indiji. Posebno mjesto su imale zemlje u Africi koje su nakon stoljeća portugalskog kolonijalizma postale nezavisne, a u kojima se koristio portugalski jezik. Prolazile su kroz bolne nacionalne borbe za oslobođenje.²⁴¹ U njihovim

²³⁹ Schugurensky 2011, 27-28.

²⁴⁰ Bhattacharya 2011, 263-264.

²⁴¹ Schugurensky 2011, 79.

pobunama protiv hegemonije kolonijalnih gospodara, Svjetski Crkveni Koncil sudjelovao je u oslobađanju tako što je podupirao organizacije kao što su PAIGC Amilcara Cabrala, MPLA u Angoli i FRELIMO u Mozambiku. Freireova teorija i praksa su djelovanjem kroz Koncil poprimile svjetske razmjere. Dotada je već prešao na radikalniji koncept obrazovanja i društvenog djelovanja koji počiva na principima liberalne teologije i koji je dublje posvećen obespravljenima. Također, 1970. godine neka su od najprestižnijih sveučilišta na svijetu Freirea nagradila počasnim doktoratima. Među njima su Open University u Velikoj Britaniji, Louvain u Belgiji, University of Michigan, University of Geneva. Iako je u ovom periodu Freireova službena rezidencija bila Ženeva, veći dio vremena je proveo putujući, posebno po Africi i Latinskoj Americi.

Tijekom 1971. godine Freire je s Elzom i još nekoliko Brazilaca koji su također bili u egzilu u Švicarskoj osnovao Institut za kulturnu djelatnost (Institut d'Action Culturelle, IDAC). IDAC je bio centar za istraživanje i obrazovanje usmjeren na konkretne događaje iz okoline. Centar je provodio obrazovnu praksu kojom se stječe znanje i uče načini na koje se može izmijeniti svakodnevnica. Ta se praksa bazira na stvarnosti i interesima pojedinaca s kojima se radi. U centru IDAC-ovog pristupa bila je metoda konscijentizacije kao instrument oslobođenja. IDAC je radio na razvoju praktičnih modela političkog obrazovanja kako bi osigurao obrazovnu pomoć zemljama juga koje su se borile za punu neovisnost. Freire je izabran za predsjednika izvršnog odbora IDAC-a. Odlučio je da će ostati na toj poziciji samo određeno vrijeme, dok se grupa razvije i bez da ovisi o njemu. Odmah na početku njegova djelovanja IDAC su preplavile molbe za publikacije, letke, tečajeve, radionice i seminare iz raznih dijelova svijeta.²⁴²

Freire 1971. godine odlazi u Tanzaniju na poziv predsjednika Juliusa Nyererea, poznatog i kao *Mwalimu* (učitelj), jer je prije ulaska u politiku bio učitelj. Bio je to prvi Freireov susret s Afrikom. Freire nije direktno savjetovao nijedan program opismenjavanja u Tanzaniji, ali su njegove ideje utjecale na pristupe i stil koje su upotrebljavali programi za razvoj zajednica.²⁴³ Pozvali su Freirea na *Institute of Adult Education of the University of Dar es Salaam* da predstavi svoju metodu opismenjavanja i da pomogne u organiziranju novih eksperimentalnih projekata, kao što je kurikulum za *Adult Education Diploma Course*. Nažalost, o Freireovom radu u Tanzaniji postoji samo nekoliko razbacanih referenci i

²⁴² Gadotti 1994, 45-48.

²⁴³ Schugurensky 2011, 29.

nekoliko dokumenata o eksperimentiranju s Freireovom metodom opismenjavanja, koji govore o njegovu afričkom iskustvu.²⁴⁴

Tijekom siječnja i veljače 1973. godine Freire obilazi 12 saveznih američkih država na poziv vjerskih vođa i Svjetskog Crkvenog Koncila u Ženevi, u kojima se sastajao s učiteljima, socijalnim radnicima i vođama društvenih pokreta. Na sastancima se vode rasprave o praksi koja se tiče ideja iznesenih u *Pedagogy of the Oppressed*. Vikendom su se održavali seminari na unaprijed određene teme. Tijekom jednog od tih seminara u Chicagu, Freire uvodi sintagmu „ujedinjeni u različitosti“ kao odgovor na različite pristupe politici identiteta. Iako se neki sudionici tome protive tvrdeći da je ujedinjenost u različitosti samo *white talk*, Freire je nastavio razvijati taj koncept. Tijekom 1973. godine posjetio je i Argentinu. Za vrijeme boravka u Čileu nije mu bio dozvoljen odlazak u Argentinu zbog vojnog režima (1966. – 1972.), ali ga je novoizabrana demokratska vlada pozvala preko Ministarstva obrazovanja. Ondje je Freire radio s grupama narodnog obrazovanja i držao sastanke s predsjednicima nekoliko sveučilišta.

Tijekom iduće godine Freire sponzorira Australški Crkveni Koncil pa odlazi u Australiju i Novi Zeland, gdje sudjeluje na nizu sastanaka i drži javna predavanja. Freireove su ideje našle plodno tlo na Zapadu. Do tada je postao toliko utjecajan da su neka od njegovih predavanja snimljena i rasprostranjena kao serije videozapisa *Thinking with Paulo Freire*. U rujnu 1974. godine na prvoj konferenciji *World Council for Curriculum and Instruction* uključio se u rasprave o povezivanju obrazovanja, mira i društvene pravde s europskim edukatorima.²⁴⁵

Kroz Tanzaniju se Freire upoznao s afričkim kontekstom. Nakon što je prošao Sjevernu Ameriku, Europu i Australiju, ponovo se okreće Africi. Do kraja sedamdesetih je, uglavnom kroz IDAC, pomagao nekolicini zemalja Afrike koje su stekle neovisnost – Gvineja Bisau, Sveti Toma i Princip, Kapverdski otoci (Republika Kabo Verde), Mozambik, Angola. S njima je radio na opismenjavanju i obrazovanju odraslih. U tim je programima po pri put povezao obrazovne projekte s projektima ekonomskog razvoja koje su promovirale nove afričke vlade.

²⁴⁴ McLaren i Leonard 1993, 128.

²⁴⁵ Schugurensky 2011, 30.

4.5. Gvineja Bisau

Kako bi Freireovo djelovanje u Africi bilo razumljivo, valja razmotriti razlike između afričkih društava i Latinske Amerike u kojoj je Freireov rad poprimio svoju poznatu formu. Afrička društva razlikuju se od latinskoameričkih jer u ruralnim područjima nemaju agrarnu buržoaziju oligarhijskih korijena. U Brazilu primjerice postoji sustav *coronelismo* sa svojim klijentelističkim praksama koje su utjecale na formiranje brazilske birokratske države. Također, u Africi je izostala ekstenzivna industrijalizacija koja stvara domaću industrijsku buržoaziju, s drugačijim ekonomskim i političkim interesima od agrarne buržoazije, multinacionalnih korporacija i državne birokracije. Osim toga, vojska u afričkim zemljama nema jednaku povijesnu važnost u konstituciji nacionalne države kao što je primjerice imala u Latinskoj Americi. Ni Katolička crkva, još jedan vrlo jak čimbenik latinskoameričke politike, nije osigurala monopol nad religijom niti je imala jednako snažan utjecaj. Navedeno govori o različitim političkim strategijama i razinama autonomije između država Latinske Amerike i Afrike.

Ipak, ono što veže Latinsku Ameriku i Afriku je nepismenost. Afrička društva, iako snažno vezana uz postkolonijalnu državu, nisu razvila obrazovne mreže poput one u Latinskoj Americi, u kojoj srednja klasa potiče ekspanziju sekundarnog i srednjeg obrazovanja. Afrički obrazovni sustav razvijao se kao posljedica dekolonizacije. Struktura kolonijalnog obrazovanja razlikovala se od nekolonijalnog – kolonijalno obrazovanje bilo je praktički mjera kulturne deafrikanizacije, posebno kad se radilo o nasilnijem kolonizatorskom stilu poput portugalskoga. Obrazovanje je ovdje služilo za stvaranje državnih službenika koji postaju vladini zaposlenici. Stvarala se urbana elita koja će projektima kolonizatora dati zeleno svjetlo. Kada se usporede ruralna i urbana područja, razlike su velike pa je i opismenjavanje seljaka bilo izazovnije. No, afričke postkolonijalne vlade odmah su usmjerile svoje obrazovne politike prema ruralnim područjima.²⁴⁶

Jedna od afričkih zemalja koja se time bavila bila je Gvineja Bisau. Tijekom šezdesetih revolucionarni vođa Amilcar Cabral pomogao je osloboditi Gvineju Bisau od portugalske dominacije. Cabral je bio jedan od osnivača i vođa PAIGC-a, Afričke stranke za nezavisnost Gvineje i Kapverdskih otoka, formirane 1956. godine. Cabral je 1959. godine pokrenuo ustanak, a 1963. godine opći rat tijekom kojeg su Gvinejci osvojili veći dio

²⁴⁶ McLaren i Leonard 1993, 128-129.

zemlje.²⁴⁷ Cabral je ujedno bio i jedan od glavnih afričkih mislilaca 20. stoljeća. Tvrdio je da političko obrazovanje seljaka mora biti provedeno odmah, jer u suprotnom revolucija neće biti dugoga vijeka. Cabral je isticao da politička borba ima prednost nad oružanom i da gerila mora biti sluga naroda. Naglašavao je da obrazovanje ne pripada samo određenim slojevima, da ono nije namijenjeno samo liječnicima kako bi se smanjila stopa smrtnosti, nego da treba služiti svim ljudima kako bi oni razumjeli svoj povijesni odnos s portugalskim kolonijalizmom i zapadnim imperijalizmom. Cabral se zalagao za tzv. narodnu kulturnu renesansu kao temelj nacionalnog oslobođenja.²⁴⁸ Cabral je ubijen 1973. godine u atentatu u glavnom gvinejskom gradu Conakryju, a nakon postizanja neovisnosti tijekom iduće godine, prvi predsjednik Gvineje Bisau postao je Luis de Almeida Cabral. Godine 1975. Gvineja Bisau i Kapverdski otoci (Republika Kabo Verde) postali su zasebne države s planovima za uniju koja nije ostvarena.²⁴⁹ Freire se divio djelovanju Amilcara Cabrala i podržavao njegovu borbu za neovisnost pa je 1975. godine na poziv gvinejskog ministra obrazovanja pristao na suradnju. Freire i njegov IDAC tim dolaze u Gvineju i pridonose razvoju nacionalne sheme za opismenjavanje.

U to je vrijeme Gvineja Bisau bila malena zemlja sa svega 800 000 stanovnika, uglavnom seljaka. Prošla je kroz petnaestogodišnji rat za nacionalno oslobođenje što je Freire po dolasku imao na umu. Gvineja Bisau Freireu nije bila prvo afričko iskustvo pa je pazio da svoj rad ne pretvori u univerzalnu strategiju, odnosno da se isti recept ne primjenjuje u različitim okruženjima. Bilo je potrebno prvo shvatiti novi kontekst, na čemu je radio IDAC tim. Freire je inzistirao da rješenja dođu od kolektiva, a ne od njega kao vanjskog eksperta za obrazovanje. On nije otišao u Gvineju Bisau kao internacionalni stručnjak koji će riješiti lokalne probleme sa svojim receptima iz druge zemlje, nego kao stručni suradnik gvinejskog ministarstva obrazovanja. U suprotnome bi njegov rad bio samo još jedan izraz neokolonijalizma. Članovi IDAC-a nisu prihvatili projekte koje je propisala vlada Gvineje Bisau, jer su u potpunosti odbijali stajališta neokolonijalizma. Najveći izazov s kojim se Freire susreo bila je višejezičnost. Glavna dilema njegovog djelovanja postala je koji jezik postaviti kao glavni jezik kampanje – portugalski ili jedan od velikog broja domorodačkih jezika.²⁵⁰ No, ispostavilo se da Freire na to ne može utjecati. Kao jezik opismenjavanja nacionalna je vlada odabrala portugalski. Knjiga *Pedagogy in Process: The Letters to Guinea-*

²⁴⁷ Calvocoressi 2003, 598.

²⁴⁸ McLaren 2000, 147.

²⁴⁹ Calvocoressi 2003, 599.

²⁵⁰ Gadotti 1994, 46.

Bissau opisuje njegove refleksije na inicijative provedene u ovoj zemlji. Publikacija obuhvaća 17 pisama koje je Freire uputio Cabralu i njegovom timu. Svoje ranije iznesene koncepte o obrazovanju kao političkom činu tu je povezao s neokolonijalizmom, borbom za neovisnost i pokušajima nacionalne rekonstrukcije.

Kampanja opismenjavanja u Gvineji Bisau počela je 1975. godine. Sudjelovalo je preko 300 animatora opismenjavanja koji su organizirali kulturne kružoke po gvinejskim selima. Tečajevi opismenjavanja inspirirani Freireovim metodama održani su u ruralnim područjima i u glavnom gradu. No, provedba nije bila uspješna. Do 1980. godine izvještaji su govorili da cilj kampanje opismenjavanja u svrhu nacionalne rekonstrukcije nije bio dosegnut. Od 26 000 uključenih učenika izrazito ih je malo bilo opismenjeno. Uzroci toga bili su brojni. Materijalni izvori su bili nedostatni, a koordinatori u kulturnim kružocima nepripremljeni. Freire je precijenio mogućnosti animatora opismenjavanja. Uspostavilo se da nisu imali vještine za izradu kvalitetnih materijala. Osim toga, ostaci stare ideologije bili su smetnja razvojnog procesu. Politički prioriteti vezani za nacionalnu rekonstrukciju bili su dvosmisleni, a određene pretpostavke Freireove teorije i prakse nisu bile dovoljno provjerene.

Freireova teorija i praksa nije polučila očekivane rezultate. Freire je optužen da nameće zapadnjački pogled na svijet Gvineji Bisau. No, ne treba zaboraviti političke okolnosti i zabrane koje su mu se nametale. Freire je najvećom preprekom u Gvineji smatrao odabir jezika opismenjavanja. Politička situacija u Gvineji Bisau onemogućila mu je da kao jezik opismenjavanja koristi lokalni *creole*. Morao se složiti s prijedlozima lokalnih političkih vođa i prihvatiti jezik kolonizatora. Freireovi prijedlozi da se promjeni inicijalna odluka o jeziku bili su odbačeni. Prihvatio je portugalski, iako njegova metoda nije bila dizajnirana za provedbu na drugom najzastupljenijem jeziku. Kampanja ipak nije bila bez rezultata. Iako je obrazovanje odraslih usmjereno na unaprjeđenje društva u cjelini podbacilo, među vojnicima Revolucionarne armije u urbanim dijelovima Gvineje ono je imalo odjeka.²⁵¹ Iz toga se dalo zaključiti da rezultati kampanje opismenjavanja ovise i o odabranom jeziku.

4.6. Sveti Toma i Princip i Nikaragva

Tijekom druge polovice sedamdesetih Freire je nastavio putovati po svijetu i širiti svoje ideje i iskustva. Nakon kraćih posjeta Tanzaniji i Torontu, odlučio se između 1975. i 1978. godine zadržati u Svetom Tomi i Principu. Ondje djeluje kao vojni edukator u sklopu

²⁵¹ McLaren i Leonard 1993, 133-135.

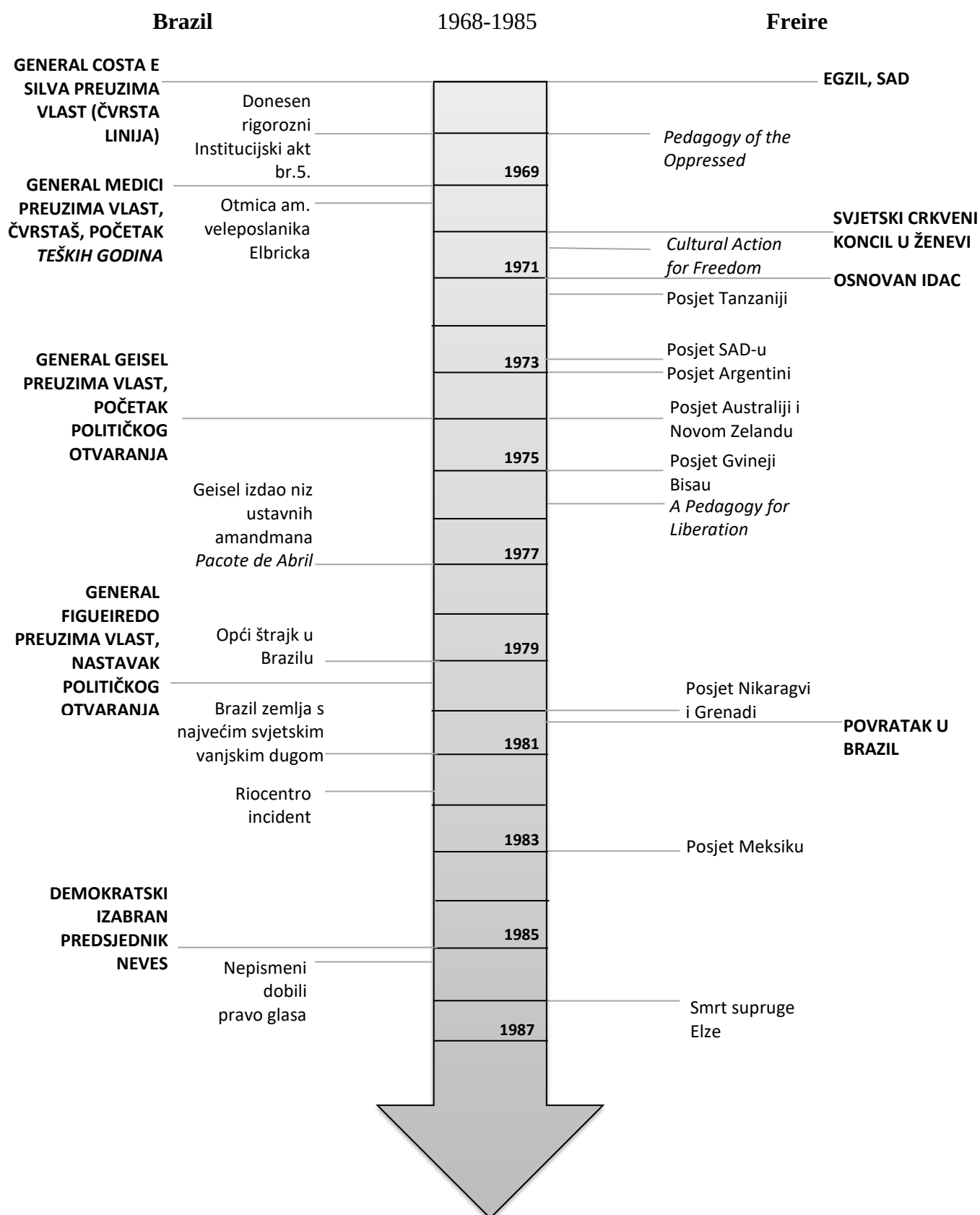
borbe za oslobođenje potlačenih nakon što je zemlja oslobođena od portugalskog kolonijalnog jarma. Ondašnji revolucionarni vođe dali su Freireu povjerenje da izradi i provede program opismenjavanja čiji su rezultati nadmašili očekivanja. Četiri godine kasnije ministar obrazovanja obavijestio je Freirea da je 72% svih koji su završili njegov program opismenjeno.²⁵²

Sveti Toma i Princip bilo je posljednje Freireovo afričko iskustvo. Tijekom kasnih sedamdesetih usmjerio se na Srednju Ameriku i Karibe. Na poziv Sandinista i New Jewel Movementa postao je savjetnik za kampanje opismenjavanja u Nikaragvi i Grenadi. Tijekom 1980. u Nikaragvi su brigadisti u opismenjivanju uglavnom koristili tradicionalni bankarski pristup, a ne Freireovu dijalošku metodu. Osim toga, kampanja se provodila u kaotičnom periodu nakon velikog potresa i pada Somoze. Nova vlada nije imala iskustvo upravljanja od prije pa je nerealno bilo očekivati masovnu pedagošku intervenciju. No, usprkos poteškoćama s metodikom, kampanja se na kraju pokazala uspješnom. Stope nepismenosti smanjene su s 50% na 12,5%. To nije bila samo Freireova zasluga. On je u Nikaragvi bio samo jedan od velikog broja internacionalnih i domaćih savjetnika i stručnjaka.²⁵³

U to se vrijeme politička situacija u Brazilu pod Geiselom počela mijenjati. Dolazi do političkog otvaranja i velikog popuštanja vojnog režima. Freire traži da se sa svojom obitelji vrati kući. Odobren mu je jednomjesečni posjet pa on 7. kolovoza 1979. godine odlazi u Brazil, nakon čega odlazi u Ženevu kako bi uz pomoć Svjetskog Crkvenog Koncila dogovorio svoj neograničeni povratak. Uspio je dogovoriti uvjete pa se trajno vraća u Brazil u ožujku 1980. godine.

²⁵² Gadotti 1994, 47.

²⁵³ Schugurensky 2011, 168-169.

5. Brazil na putu prema novoj demokraciji

Medici je nakon stupanja na vlast donio poduži amandman na Ustav iz 1967. godine i učinio ga novim ustavom u kojemu su mogućnosti izvršne vlasti proširene, a prava građana smanjena. Osim toga, u amandmanu je utvrđeno da će se novi predsjednički izbori održati 1973. godine od strane izbornog koledža kojega čine dva doma Kongresa. Na taj se način osiguralo da Arena, glavna politička stranka režima, bude u većini. Državne guvernere birat će Državno vijeće 1970. godine. Kongresu je dozvoljeno da ponovo počne s radom 31. ožujka 1970. godine u svrhu provođenja izbora za guvernere. Na izborima je Arena osvojila 21 od 22 države. Jedino je u Guanabari (s Rio de Janeirom) odabran kandidat MDB-a. Mjesec dana nakon toga održani su i izbori za Kongres. Iako su bili neposredni, nisu bili slobodni, jer je vojska utjecala na ishod kampanje represijom i zabranama, zbog čega je MDB doživio težak poraz.

Čvrsta linija vojske željela je da se Medici zadrži na mjestu predsjednika, no on je za predsjednika predlagao tadašnjeg ministra vojske, generala Orlanda Geisela. Geisel je zbog svog lošeg zdravstvenog stanja to odbio i za predsjedničko mjesto predložio svog brata generala Ernesta Geisela, u to vrijeme predsjednika Petrobrasa. Iako je Ernesto bio umjerenjak, a za vrijeme generala Branca bio je na čelu vojske, Medici ga odobrava. Vojno vodstvo i članovi Arene potvrdili su Ernesta kao kandidata 1973. godine. Na izborima 1974. mu je protukandidat bio Ulysses Guimaraes, član MDB-a. MDB je odlučio sudjelovati na posrednim predsjedničkim izborima iako su očekivali poraz. Izborni koledž je 15. siječnja 1974. dao 400 glasova Geiselu, a 76 Ulyssesu. Ernesto Geisel izabran je na mandat od 5 godina, do ožujka 1979.,²⁵⁴ a brazilsko veleposlanstvo u Rio de Janeiru je izbore proglasilo šaradom i „non-eventom“.²⁵⁵

5.1. Političko otvaranje pod Geiselom

General Ernesto Geisel pripadao je umjerenoj struji vojske. Bio je posvećen demokratskim idejama i načelima, što je bila posljedica njegove povezanosti s generalom Brancom. Geisel se uzdao u demokratizaciju koja je za njega počela vojnom intervencijom 1964. godine. Težio je ponovnoj uspostavi vladavine prava, ali ga je u tome sprječavao

²⁵⁴ Bethell 1998, 196-201.

²⁵⁵ „Telegram 440 From the Embassy in Brazil to the Department of State” FRUS, 1969-1976, Volume E-11, part 2, Documents on South America, 1973-1976. 18.1.1974.
(<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1969-76ve11p2/d94>, preuzeto 22.6.2019.)

sigurnosni aparat koji je u javnosti i među članovima vlade imao velik utjecaj.²⁵⁶ Represivni je aparat i dalje bio okrenut protiv oporbe pa je proces liberalizacije bio gotovo nemoguć.

U siječnju 1975. godine vlada je na temelju Institucijskog akta br. 5. pokrenula veliku ofenzivu protiv subverzije u medijima, sindikatima i u MDB-u, koji je optužen za komunističko djelovanje. MDB se našao pred dilemom: treba li nastaviti pritiskati Geisela da se Brazil otvori ili s tim biti oprezniji kako ne bi došlo do puča unutar puča. Odlučeno je da se konfrontacije s predsjednikom Geiselom izbjegavaju kako se ne bi dodatno izazvali predstavnici čvrste linije, što bi stanje učinilo još gorim. MDB nije mogao vršiti pritisak odozdo jer nije imao zagovaratelje među građanima pa su se okrenuli pridobivanju što većeg broja glasova izbornog koledža za sljedeće posredne predsjedničke izbore 1978. godine.

No, zategnuli su se odnosi u vojnim krugovima između onih koji zagovaraju proces liberalizacije i onih koji žele nastavak djelovanja čvrste linije vojske.²⁵⁷ Zbog internacionalnog pritiska, ali i pritiska iznutra, vlada je ipak olabavila pristup. Iako nikada nisu stremili otvaranju, moderni su elementi smatrali da bi slabljenje represije, amnestija i jačanje opozicije doveli do slabljenja radikalne oporbe. Time je počeo period *abertura*, odnosno proces političkog otvaranja pod generalom Geiselom.

Politički savjetnik Geisela bio je general Golbery Couto e Silva, veliki poklonik demokracije. Započeo je raditi na odnosima s građanskom opozicijom. Obratio se i Katoličkoj crkvi, koja se zalagala za zaštitu ljudskih prava i brinula o nekoliko stotina nestalih Brazilaca tijekom vojnog režima. Suradivao je i s radničkim sindikatima u Sao Paulu, a sastao se i s drugim predstavnicima oporbe. Predsjednik Geisel u to je vrijeme nastojao smanjiti cenzuru i policijski nadzor, što je dalo dodatni elan opozicijskim grupama. Odvjetnička je komora postajala sve glasnija, nekolicina poslovnjaka iz Sao Paula otvoreno je pozivala na uvođenje demokracije, a radnici željezara iz Sao Paula počeli su proteste zbog visina plaće. Sustav se sve više otvarao i do kraja Geiselove vlasti 1979. godine istiskivao autoritarne elemente. Veliku ulogu u tome imalo je povezivanje umjerenjaka u vojci i sve glasnije građanske opozicije. Bili su svjesni da rezultate mogu polučiti samo ako se udruže i time spriječe utjecaj čvrste linije vojske. Čvrstašima je posebno smetao Golbery i njegova suradnja s opozicijom, pa su poticali jačanje represivnog aparata kako bi ga diskreditirali.

²⁵⁶ Skidmore 2005, 173.

²⁵⁷ Bethell 1998, 206.

Sukob između dvije linije vojske počivalo je na njihovim različitim pogledima na vojni režim. Čvrsta je linija smatrala da je potrebno nekoliko desetljeća čvrstog režima kako bi se iskorijenile nepravilnosti u brazilskom društvu. Tijekom godina su izgradili jaku mrežu i zauzeli najviše vojne pozicije te izvlačiti najviše koristi od vojnog režima. Suprotno njima, umjerenjaci su smatrali da je nekoliko godina vojnog režima dovoljno da se stane na kraj društvenim nepravilnostima. Iako su umjerenjaci također prezirali većinu brazilskih političara, njegovali su legalističku vojnu tradiciju i vjerovali da jedino izbori vode do legitimnosti. Zato su tražili povratak demokracije pod uvjetom da se to provede kontrolirano. Stajališta umjerenjaka bila su bliska Golberyjevima. Držali su da ilegalne aktivnosti treba zabraniti i da oni koji rade u sigurnosnom aparatu, bilo vojska ili civili, ne smiju vršiti nasilje. Tražili su i da oficiri poštuju pravila o umirovljenju, kako bi se generali na vlasti mogli rotirati čime bi se izbjeglo da isto vojno lice ostane u predsjedničkoj fotelji. Umjerenjacima je u prilog išlo što vojna vlast nije nikada u potpunosti ukinula civilne političke institucije.²⁵⁸

Nakon što je u vojsci došlo do razilaženja, Geiselu su kao umjerenjaku dva su događaja išla u prilog. Tijekom 1975. godine smrt Vladimira Herzoga, član Komunističke partije, označena je kao samoubojstvo, iako je bio ubijen tijekom mučenja koje je provodila vojna jedinica u Sao Paulu. Za njega je održana sedmodnevna misa prilikom na kojoj se okupilo više od 10 000 ljudi i dovelo u pitanje Herzogov „suicid“. Riječ je o prvim velikim demonstracijama protiv mučenja u vojnoj diktaturi. Nakon toga je Geisel upozorio vojsku da se smrti pod ovakvim okolnostima neće tolerirati. No, manje od tri mjeseca kasnije, 17. siječnja 1976. godine radnik Manuel Fiel Filho, koji je bio povezan s Komunističkom partijom, također je umro od posljedica mučenja u istoj vojnoj jedinici. Službena verzija njegove smrti ponovno je bila samoubojstvo. Geisel je, na zaprepaštenje svih, odmah smijenio komandanta Ednarda i jasno dao do znanja da će ubuduće komandanti biti odgovorni za sve što se događa u njihovim jedinicama. Geisela je zabrinjavao sustav kontrole nad vojnim jedinicama. Smatrao je da obavještajne agencije koje sudjeluju u represivnim akcijama ugrožavaju vojnu hijerarhiju zbog svoje prevelike autonomije. Drugi događaj bila je kandidatura ministra vojske Silvia Frota za mjesto predsjednika nakon Geisela. U tome su ga podupirali pripadnici čvrste linije, jer je Frota kritizirao Geiselove mjere liberalizacije. Kako bi neutralizirao čvrstu liniju, Geisel je 12. listopada 1977. godine otpustio Frotu i time

²⁵⁸ Skidmore 2010, 184-185.

postigao punu kontrolu nad oružanim snagama. Bio je to prvi i jedini put tijekom vojnog režima da je ministar vojske bio otpušten.²⁵⁹

Brazil je bio svjestan svoje slike u svijetu pa je put ka političkom otvaranju bio pod utjecajem internacionalnog konteksta. U vanjskoj politici se Geiselova vlada okrenula pragmatizmu, osobito u odnosima sa zemljama Južne Amerike. Brazil je potpisao seriju ugovora s Urugvajem, Paragvajem i Bolivijom kako bi izolirao svog najvećeg rivala Argentinu.²⁶⁰ Osim toga, Geiselova vlada napustila je tradicionalnu brazilsku potporu vladavini Portugala u Africi i stala na stranu pokreta neovisnosti iako su ti pokreti bili marksistički. Brazil je bio prva država koja je priznala neovisnost Angole 1975. godine.²⁶¹ Geisel se nije u potpunosti slagao sa strategijama Sjedinjenih Država. Njegova je vlada priznala Kinu i pokrenula inicijativu za uspostavu strateških partnerstva sa Zapadnom Njemačkom i Japanom.²⁶² Geisel je tražio alternativni izvor energije i okrenuo se razvoju nuklearnog programa. Brazil 1975. sklapa ugovor s Njemačkom o izgradnji osam nuklearnih elektrana izvan okvira Non-Proliferation Treatyja.²⁶³ Nadalje, brazilska vlada prvi put otvara veleposlanstva po Srednjem istoku i uspostavlja bliske veze s proizvođačima nafte Saudijskom Arabijom, Irakom i Nigerijom.²⁶⁴

Brazil i Sjedinjene Države razilazili su se po pitanju brazilskog nuklearnog programa i uključivanja Brazila u marksističke režime u Africi, no 1975. godine i tijekom prvih mjeseci 1976. godine radi se na unaprijeđenju odnosa. Pod Nixonom je 1976. godine potpisan memorandum o postratnim odnosima. No, Jimmy Carter je krajem 1976. godine izabran za predsjednika i memorandum je nazvao pljuskom američkom narodu. Glavna briga Carterove administracija bila je zaštita ljudskih prava i prestanak širenja nuklearnog naoružanja, a Brazil je bio diktatura koja razvija nuklearnu tehnologiju.²⁶⁵ Tortura i kršenje ljudskih prava u Brazilu sada su bili pod kritikom i izvana.

Geisel je bio jedini vojni predsjednik koji je samostalno odabrao svog nasljednika. U prosincu 1977. godine, bez konzultacije s Visokom vojnom komandom, odabrao je Joãoa Baptistu Figueireda i pri tome njegov čin podigao s tri na četiri zvjezdice. Figueiredo je za vladavine Geisela bio na čelu SNI-a, a tijekom predsjedništva generala Medicija na čelu

²⁵⁹ Bethell 1998, 207.

²⁶⁰ Briceño-Ruiz i Rivarola Puntigliano 2017, 96.

²⁶¹ Bethell 1998, 207.

²⁶² Briceño-Ruiz i Rivarola Puntigliano 2017, 96.

²⁶³ Bethell 1998, 207.

²⁶⁴ Kos-Stanišić 2009, 166.

²⁶⁵ Bethell 1998, 209.

vojske, iako nije bio zagovaratelj čvrste linije. Geisel je vjerovao kako će se s Figueiredom očuvati principi koje je sam zagovarao i krenuo provoditi u brazilskom društvu: ideje revolucije iz 1964. godine, disciplina u vojnim krugovima i političko otvaranje. U travnju 1978. godine Arena je odobrila Figueireda za mjesto predsjednika, a Aureliana Chavesa za potpredsjednika. Chaves je bio bivši guverner države Minas Gerais i prvi civil na tom položaju nakon Pedra Alexia 1969. godine. No, ispostavilo se da oni nisu bili jedini kandidati za izbore. Nekolicina vojnih disidenata oformila je *Frente Nacional de Redemocratizacao* i 1978. godine počela potragu za svojim kandidatom. Njihov je cilj bio daljnja demokratizacija pa su kandidata mogli tražiti jedino u redovima MDB-a koji je kao kandidata za mjesto predsjednika izglasao generala Eulera, a za mjesto potpredsjednika senatora Paula Brossarda.

Predsjednik Geisel je težio političkom otvaranju, ali ne treba zaboraviti da je i dalje bio na čelu vojnog režima. U travnju 1977. godine njegova je administracija tražila načine da se stane na kraju MDB-u i osigura pobjeda vladajuće stranke.²⁶⁶ Nastojali su kontrolu Arene osigurati izmjenom pravila izbora, no Geisel i Golbery biše nisu imali većinu u Kongresu, zbog čega je Geisel 14. travnja 1977. godine izdao niz arbitrarnih dekreta. Riječ je ustavnim amandmanima pod imenom *Pacote de Abril*. Institucijski akt br. 5. dao je predsjedniku te ovlasti koje je Geisel sada iskoristio kako bi napunio Senat „svojim“ ljudima i pri tome izmijenio Ustav i time stao na kraj opozicijskoj stranci MDB.²⁶⁷ Zatvorio je Kongres i donio seriju mjera kojima su državni guverneri, koji su se trebali birati neposredno, birani posredno putem izbornog koledža. To je onemogućilo MDB-u da ima svoje guvernere, pa je Arena doista 1978. godine imala sve guvernere osim Rio de Janeira. MDB nije uspio dobiti većinu u Senatu, jer je odlučeno da se 1978. godine umjesto 2/3, ponovo bira samo 1/3 zastupnika, dok 1/3 bira izborni koledž koji bira i guvernere. Novi senatori su postali poznati pod imenom *bionicos* – prema tada vrlo popularno američkoj seriji u kojoj su se glavnom protagonistu, bivšem astronautu, nakon nesreće ugradili snažni kibernetički i bionički dijelovi tijela, čime je on dobio super moći pa je nazvan *Bionic Man*. Kako za donošenje ustavnih amandmana više nije bila potrebna dvotrećinska većina, glas Areninih zastupnika u Kongresu bio je dovoljan da se potvrdi vojni prijedlog. Nadalje, broj mjesta u Kongresu je povećan jer je to išlo u korist Areni. Naime, mjesta su se punila prema ukupnoj populaciji, a ne broju ljudi koji imaju pravo glasa. Arena je tradicionalno prolazila bolje u nerazvijenim državama u kojima je zbog nepismenosti manje ljudi glasovalo, pa je taj zakon opet bio njima na korist.²⁶⁸ Donesena je i

²⁶⁶ Bethell 1998, 210.

²⁶⁷ Skidmore 2010, 186.

²⁶⁸ Bethell 1998, 211.

mjera kojom se kandidatima zabranjuje pristup radiju i televiziji sve do 1978. godine. Iako je to bio hendikep za obje stranke, MDB je bio veći gubitnik jer sad nije mogao narod upoznati sa svojim idejama, doku su im ideje Arene bile od prije poznate.²⁶⁹

Usprkos tome, na izborima za komoru zastupnika 1978. godine Arena je odnijela tijesnu pobjedu nad MDB-om, s manje od 1% razlike u glasovima. U izboru za Senat MDB je osvojio veći broj glasova, ali je Arena ipak ukupno imala 15 sedala, a MDB samo 8, zbog Areninih *bionicos*. U izborima za Državno vijeće Arena je odnijela 18 od 22 mjesta, ali je MDB opet osvojio predstavnike u najvažnijim gradovima: Sao Paulo, Rio de Janeiru i Rio Grande do Sulu. Izborni koledž je 15. listopada 1978. godine kao novog predsjednika države izabrao Figueireda, a Chavesa kao potpredsjednika. Budući da je na izborima MDB pokazao koliko je zapravo snažan, vladajući krugovi počinju razmišljati o ponovnom uspostavljanju demokracije i amnestiji za izbjeglice, kako bi razjedinili i oslabili MDB. U tom cilju je 17. listopada 1978. godine službeno vraćena vladavina prava. Oko stotinu političkih zatvorenika je oslobođeno, a za 2000 ljudi u egzilu odobren je povratak u Brazil. Osim toga, vratila su se politička prava onima koji su ranije proglašeni obespravljenima, tzv. *cassadosima*. Institucijski akt br. 5 je napokon opozvan 13. prosinca 1978. godine, no neke su mjere ostale na snazi. Predsjednik je, primjerice, bez pristanka Kongresa mogao objaviti izvanredno stanje.²⁷⁰

5.2. Freireov povratak u Brazil

Nakon što je krajem sedamdesetih general Geisela počeo s demokratizacijom zemlje, tisućama Brazilaca u egzilu zajamčena je amnestija. Među njima se našao i Freire. Pravosuđe mu je odobrilo povratak u Brazil te je dobio putovnicu koju su mu brazilski konzulati u nekoliko zemalja redovito odbijali tijekom vojnog režima. Nakon 15 godina egzila Freire se vratio u Brazil. Omogućeno mu je da nastavi raditi kao profesor na Federalnom Sveučilištu u Pernambucu, na poziciji koju je imao prije vojnog udara. Prema uvjetima amnestije oni koji su se vratili iz egzila morali su proći testiranje kako bi se utvrdilo predstavljaju li i dalje opasnost za Brazil. Komisiju su činila vojna lica pa je Freire odbio testiranje. Mjesto profesora mu je ipak dozvoljeno na Universida de Catolica de sao Paulo (PUC), kao i mjesto gostujućeg profesora na Universidade Estadual de Campinas (UNICAMP).

²⁶⁹ Fausto 1999, 298.

²⁷⁰ Bethell 1998, 211.

Nakon povratka u zemlju Freire se posvetio učenju o Brazilu, budući da se stanje u zemlji uvelike promijenilo u 15 godina njegova egzila. U tu je svrhu proputovao zemlju i sudjelovao na brojnim seminarima i sastancima s publicistima. Nastavio je s pisanjem i izdavačkim radom. Po povratku se uključio i u politiku. Godine 1980. bio je jedan od suosnivača radničke partije PDT i njezin aktivni član do svoje smrti. Nastavio se baviti i obrazovanjem odraslih. Nadzirao je projekte opismenjavanja koje je provodila PDT. Nekoliko godina kasnije bio je suosnivač *Instituto Cajamar*, centra za razvoj i obrazovanje na rubu Sao Paula, koji je također bio povezan s radničkim pokretom, a sudjelovao je u kreiranju tečajeva i nastavi. Pridružio se i maloj organizaciji zvanj Varela, posvećenoj narodnim edukatorima. Varela je djelovala kao centar za istraživanje, asistenciju i usavršavanje učitelja koji će raditi u području narodnog obrazovanja. Preko nje su uspostavljene veze s drugim sličnim grupama, određenim udrugama za okoliš, feminističkim pokretima i osnovnim crkvenim zajednicama koje su bile inspirirane teologijom oslobođenja. Kroz obrazovne i političke aktivnosti te suradnju s lokalnim zajednicama, Freireu se otvorila prilika da provjeri svoju teoriju i praksu koju je razvijao tijekom nekoliko desetljeća u Brazilu i drugim dijelovima svijeta.

Povratak u Brazil nije bio kraj Freireovih putovanja. Tijekom 1983. i 1984. godine je u dva navrata posjetio Meksiko. *Instituto Nacional de Education de Adultos* pozvao ga je da sudjeluje na seminarima o teoriji i praksi opismenjavanja. Godinu dana nakon toga Freire i Elza zajedno su primili *Outstanding Christian Educators Award* za doprinos obrazovanju. Iste je godine Freire kao predsjednik Latinskoameričkog vijeća za obrazovanje odraslih održao završni govor na Svjetskom skupu za obrazovanje odraslih. Skup je održan u Buenos Airesu u Argentini nakon povratka demokracije, a pohodilo ga je 500 narodnih edukatora iz više od 100 zemalja.²⁷¹

5.3. Administracija generala Figueireda

Figueiredo je preuzeo kabinet 15. ožujka 1979. godine, a Golbery je ostao i njegov glavni savjetnik. Zajedno su nastavili Geiselovu politiku popuštanja započetu nekoliko godina ranije. Bio je to još jedan paradoks brazilskog procesa liberalizacije jer je osoba izabrana da provede demokratizaciju i liberalizaciju bila na čelu represivne linije Vlade.²⁷² Figueiredo je nastavio proces *abertura* i slabljenja autoritarizma, no bio je vrlo oprezan s čvrstom linijom vojske. U kolovozu 1979. godine poslao je zahtjev za amnestijom Kongresu, ali se pokazalo

²⁷¹ Schugurensky 2011, 32-33.

²⁷² Fausto 1999, 295.

da je tekst zakona dvosmislen. Odnosio se na sve političke zločine, neovisno jesu napravljeni prema opoziciji ili Vladi. Zato su ga prozvali zakonom za mučene i za mučitelje, no niti jedan brazilski policajac nikada nije bio optužen za mučenje političkog zatvorenika tijekom vojnog režima. Iako zakon nije najsretniji instrument političkog otvaranja, omogućio je bjeguncima da se vrate u Brazil.²⁷³

Figueiredo je došao na vlast u vrijeme Druge naftne krize. Nastupila je recesija zbog ogromnih zaduživanja Brazila pa su se javni troškovi morali dodatno rezati. Rasla je nezaposlenost, a plaće su se smanjivale. Budući da je recesija bila globalna, ispaštao je i brazilski izvoz. Rasle su kamatne stope na inozemni dug. Velika dugovanja koja je Figueiredo naslijedio dovela su do sloma na prijelazu s 1981. u 1982. godinu.²⁷⁴ Brazil je postao zemlja s najvećim vanjskim dugom na svijetu od 87 bilijuna dolara. Sredstva za plaćanje vanjskog duga su se istopila, a da bi dobio zajmove za podmirivanje kredita, Brazil je bio primoran složiti se s MMF-ovim planom koji je uključivao maksimalno smanjenje uvoza kako bi se osigurao trgovinski višak.²⁷⁵ Sjedinjene Države dodatno su produbile dužničku krizu jer su održavali tečaj dolara visokim u usporedbi s drugim valutama pa je otplaćivanje dugova bilo gotovo nemoguće. Osim toga, američka administracija nije pokrenula političku inicijativu za rješavanje te krize pa su se dugovanja Trećeg svijeta povećala.²⁷⁶ Veliki ekonomski problemi nagnali su Brazilce da se masovno okrenu opoziciji.

Tijekom 1979. godine Kongres je usvojio zakon o reformi stranačkog sustava. Ukinut je dotadašnji dvostranački sustav čime s političke pozornice nestaju Arena i MDB, a pojavljuju se nove stranke. Zakon je donesen kako bi se oslabila MDB, da ne ugrozi parlamentarne i predsjedničke izbore 1982. i 1985. godine.²⁷⁷ Prema novom zakonu, sve su stranke u svom imenu morale sadržavati riječ *partido* (stranka). Arena je tako preimenovana u *Partido Democratico Social* (PDS). Većina članova bivše Arene prešla je u PDS, pa su zadržali većinu u oba doma Kongresa. Opozicija se podijelila na 4 dijela. Vodstvo MDB-a samo je dodalo riječ *partido* u svoj naziv i postali su *Partido do Movimento Democratico Brasileiro* (PMDB), a većina članova samo je prešla iz MDB-a.²⁷⁸ Formirana je i narodna stranka *Partido Popular* (PP) na čelu koje su se istaknuli Pinto i Neves. Njima su se pridružili umjerenjaci iz MDB-a i neki disidenti, koji su se zalagali za prijelaz na demokraciju, ali su

²⁷³ Bethell 1998, 213.

²⁷⁴ Skidmore 2010, 186.

²⁷⁵ Ibid 2005, 174.

²⁷⁶ Westad 2009, 406.

²⁷⁷ Bethell 1998, 213.

²⁷⁸ Fausto 1999, 298.

imali umjerenije poglede od PMDB-a. *Partido Trabalhista Brasileiro* (TBP) nastala je podvodstvom Iveta Vargasa, nećaka Getúlia Vargasa.

Izvan Kongresa formirana je radnička stranka *Partido dos Trabalhadores* (PDT). Naime, 1978. godine došlo je do masovnog štrajka metalurgijskih radnika u industrijskom pojasu Sao Paula. Štrajk je započeo kao pokret 1600 radnika automobilske industrije, ali se ubrzo proširilo na šest država. Ovaj štrajk na scenu je izbacio Luiza Inacia da Silvu, poznatijeg pod imenom Lula. Lula je bio vođa sindikata metalurgijskih radnika u Sao Bernardu i Diademi.²⁷⁹ Tako se PdT razvila iz koalicije ruralnih i urbanih sindikata, kojima su se pridružile frakcije Katoličke crkve i srednje klase. Predstavljali su interese radništva u Brazilu, a program im je uključivao borbu za prava stanovništva i društvenu transformaciju koja će voditi socijalizmu.²⁸⁰ Nakon tog štrajka uslijedio je i generalni štrajk u ožujku 1979. godine, koji je mobilizirao 3 milijuna industrijskih radnika, rudara, zaposlenika javnih službi, bankara, društvenih organizacija i radnika u odgoju i obrazovanju. Štrajk su pokretale vođe sindikata te su zahtijevali autonomiju sindikata, pravo na štrajk i toleranciju sindikalnim organizacijama.

Budući da je formiran novi stranački sustav, odlučeno je da se općinski izbori predviđeni za 1980. godinu pomaknu pa su tadašnji gradonačelnici i općinski uredi ostali isti još dvije godine. Uveden je ustavni amandman br. 15. u studenome 1980. kojim je Kongres 1982. ponovo uveo neposredne izbore za guvernera. Osim toga, 1982. je trećina Senata također bila birana neposredno, ali *bionicos* senatori su ostali budući da su izabrani na osam godina. No, nakon isteka mandata, odlučeno je da se ti mandati ukinu.²⁸¹

Kao i svi prethodni generali predsjednici, Figueiredo se također morao nositi s vojskom u kojoj su i dalje postojala razilaženja. Čvrsta linija zadržala je dominaciju, no u vojsku su počele dolaziti nove generacije mladih oficira koji nisu sudjelovali u smjeni Goularta. Figueiredu je to išlo u prilog jer mlađu generaciju brinulo što im je profesija okaljana torturom, terorom i represijama. Neki su prestali nositi uniforme u javnosti kako bi izbjegli sramotu. Njihov je bijes bio usmjeren na čvrstu liniju vojske koja je navukla ljagu na njihovo ime i profesiju.²⁸² Dominantna čvrsta linija polako je gubila u samoj vojsci, ali je i dalje nastavila sabotirati proces liberalizacije. Tijekom 1980. godine napadnuto je nekoliko

²⁷⁹ Bethell 1998, 214.

²⁸⁰ Fausto 1999, 298-299.

²⁸¹ Bethell 1998, 214-216.

²⁸² Skidmore 2010, 187.

novinskih štandova koji su prodavali tisak ljevice. Poslana je i bomba u pismu uredu predsjednika odvjetničke komore, prilikom čega je smrtno stradao njihov tajnik. Serije kriminalnih djela kulminirale su Riocentro incidentom 30. travnja 1981. godine. Riječ je o pokušaju postavljanja bombi u Rio de Janeiru, koje su trebale eksplodirati za vrijeme glazbenog festivala za Dan rada na kojem se okuplja velik broj mladih. No, plan se izjalovio jer je jedna bomba eksplodirala u automobilu s dvojicom vojnika. Jedan je umro na mjestu, a drugi je bio teško ozlijeđen. Vlada je pokrenula istragu, no ona je završila bez optužnice.²⁸³ Kako bi zaštitio vojsku, Figueiredo je prihvatio izvještaj u kojem stoji da ozlijeđeni i poginuli vojnik nisu bili krivi za nesreću i zaustavio daljnju istragu. Ipak, incident u Riocentru bio je kraj djelovanja vojske i paravojnih postrojbi protiv liberalizacije brazilskog društva. Dodatno, u rujnu 1981. godine Figueiredo je imao srčani udar te njegovo mjesto preuzima potpredsjednik Aureliano Chaves. Bio je to prvi civil na toj poziciji nakon 1964. godine, no ovlasti su mu smanjene. Figueiredo se na mjesto predsjednika vratio početkom studenog.

Kao priprema za nadolazeće izbore 1982. godine donesena su još dva ustavna amandmana. Na izborima se birao izborni koledž koji će birati predsjednika 1985. godine. Prvi *pacotes* iz studenoga 1981. godine zabranio je saveze dviju stranaka i ograničio pravo glasa na jednu stranku na svim pozicijama kandidature, što je išlo u korist PDS-u. Istovremeno, PP se odlučila na raspuštanje. Jedan dio njihovih članova prešao je u PDS i PTB, ali se većina priklonila PMDB-u pa se broj članova PMDB-a u Kongresu preko noći povećao sa 115 na 168, dok je PSD-ov broj porastao s 215 na 224. Drugi *pacotes* izdan je u lipnju 1982. godine, također u korist PDS-a. Ovaj je zakon povećao broj zastupnika u komori s 420 na 479 i izmijenio sastav izbornog koledža. Prije su se članovi birali sukladno broju stanovnika pojedine države, a sada se iz svake države biralo po 6 članova koji su morali biti iz stranke koja je osvojila većinu u toj državi. PSD je kontrolirao više država nego ijedna druga stranka jer je imao potporu nerazvijenih dijelova Brazila. Osim toga, utvrđeno je da se guverneri biraju neposredno, a predsjednici posredno te da je za uvođenje ustavnih promjena potrebna dvotrećinska većina Kongresa, a ne natpolovična većina Kongresa.²⁸⁴

Na izbore 15. studenoga 1982. godine izašlo je 48 milijuna Brazilaca kako bi glasali za sve zastupnike, od gradskih vijećnika do državnih guvernera. To su bili prvi takvi izbori nakon 1965. godine.²⁸⁵ Održali su se izbori za guvernera i Kongres (cijelu komoru i 1/3

²⁸³ Fausto 1999, 297.

²⁸⁴ Bethell 1998, 217-218.

²⁸⁵ Fausto 1999, 299.

Senata), državne zastupnike i općinska vijeća. Rezultati izbora za guvernera opoziciji su donijeli 58% glasova (PMDB 44%, ostali ravnomjerno 14%), a PDS-u 42%. Time je opozicija dobila 10 država, a PDS 12. Na izborima za Senat PDS je dobio 15 mjesta, PMDB 9, a PDT 1 mjesto. PDS je zadržao dvotrećinsku većinu zbog sjedala koje je imao otprije i još 22 *bionicos*a. PDS je tako ukupno dobio 46 mjesta (točno 2/3), PMDB 21, a PDT i PTB svako po 1 mjesto. No, izabrani senator Nilo Coelho umro je tijekom 1983. godine, a njegov zamjenik, koji je izabran još 1978. kao član Arene, u međuvremenu se priklonio PMDB-u pa je PDS izgubio dvotrećinsku većinu u Senatu. Rezultati za vijeće zastupnika donijeli su 235 mjesta PDS-u, a opoziciji ukupno 244. PDS je ipak ostao najjača stranka jer je ubrzo nagovorio PTB na suradnju i tako ponovno dobio većinu. Režim je na kraju uspio osigurati većinu u izbornom koledžu što im je bio glavni cilj. Imali su 362 od ukupno 686 mjesta, što je opoziciju učinilo slabijom za svega 17 glasova.

5.4. Uspostava demokracije: neočekivana administracija Joséa Sarneyja

Iako je režim osigurao stabilnost, opozicija je bila izrazito jaka pa je nastavila vršiti pritisak odozdo kako bi se ubrzalo političko otvaranje. Ne treba zaboraviti ni da je Brazil u ovom periodu bio u velikoj ekonomskoj i financijskoj krizi, što je povećalo broj nezadovoljnika u srednjem sloju i među poslovnjacima. Nakon otvaranja Kongresa 2. ožujka 1983. godine, federalni je zastupnik Dante de Olivera iz PMDB-a predložio je ustavni amandman kojim bi se osigurali neposredni predsjednički izbori 1984. godine. Potpisala su ga 23 senatora i 177 zastupnika, uglavnom članovi opozicije. Tom je prilikom tražio i uvođenje općeg prava glasa, nakon čega je došlo do porasta političke aktivnosti u zemlji. Među građanima se širila kampanja oko izbora za predsjednika. Akcije su počele s PMDB-om, kojemu se ubrzo priključuju pripadnici ljevice, crkvenjaci, studenti, odvjetnici i radnici, pa to prerasta u entuzijastičan pokret poznat pod nazivom „*Direct elections now*“. Do kraja 1983 postao je masovni pokret, najveći i najintenzivniji pokret mobilizacije u Brazilu od 1945. godine. Do travnja 1984. održano je oko 50 skupova, a na nekima od njih sudjelovale su stotine tisuća ljudi. Najveći su bili u travnju 1984. godine u Rio de Janeiru na kojemu se okupilo 800 000 ljudi te onaj u Sao Paulu s više od milijun sudionika. Oko 80% Brazilaca sada je podupiralo neposredne izbore. Prominentna lica u poslovnom svijetu su se također borila za direktan izbor, a pridružile su im se i utjecajne novinarske kuće te TV Globo.

Za Dante amandman izjasnilo se 7 od 13 guvernera PDS-a, a među njima i potpredsjednik Chaves. Predsjednik Figueiredo je izjavio da ga osobno podupire, ali da

njegova stranka ne podržava promjene. Tako je 25. travnja 1984. godine većina presudila protiv Dante amandmana, za čije izglasavanje su nedostajala 22 glasa. Zanimljivo je da je čak 113 zastupnika na dan glasovanja izostalo s vijećanja u zastupničkom domu. Vlada je učinila sve kako bi spriječila njihov dolazak i time onemogućila postizanje dvotrećinske većine: zabranili su radio i televiziju Kongresu, zatvarali ceste koje vode prema Brasiliji, na aerodromu u Brasiliji zadržali su ljude po dolasku i na nekoliko sati isključili telefone u uredima mnogih kongresmena. Javnost je bila razočarana, ali je izostao društveni prosvjed protiv režima. Izbori će ipak biti posredni.²⁸⁶

Sva pozornost sad je bila usmjerena na predsjedničke izbore. Figueiredo je već 1983. godine najavio da neće sudjelovati u kampanji i da će odluku o novom kandidatu ostaviti PDS-u. PDS je znao da kandidat mora biti civil kako bi se dobili izbori. Kao kandidata su izabrali Paula Malufa, posredno izabranog guvernera Sao Paula 1979. godine, poznatog po čvrstom desničarskom stavu. Maluf je vodio jednu od najagresivnijih političkih kampanja. Za mnoge centriste i ljevičare bio je surov i beskrupulozan, jer je kao guverner Sao Paula koristio policiju kako bi suzbio štrajkove i građanske demonstracije.²⁸⁷

Kandidati opozicije isprva su bili Ulysses Guimaraes i Leonel Brizola. No, PMDB je to promijenio uvidjevši da njihov protukandidat zbog agresivne kampanje stječe sve više popularnosti u javnosti. Kao novog kandidata odabrali su Tancreda Nevesa, sedamdesetčetverogodišnjeg guvernera Minas Geraisa, koji je bio politički veteran Vargasove i Goulartove vlade. Nevesova politika, kao i njegov karakter, bila je suprotna Malufovim stavovima. Bio je ultimativni centrist, tih i samozatajan. Uz njega je kao potpredsjednik postavljen Sarney, član PDS-a. Budući da Neves nije podržavao ni revoluciju ni opoziciju, bio je idealan kandidat.²⁸⁸ Zbog Malufove surovosti, neki vođe PDS-a su se protivili njegovom izboru. Odijelili su se od PDS-a i formirali novu stranku *Partido da Frente Liberal* (PFL) te prišli PMDB-u, koji je nominirao Nevesa za predsjedničkog kandidata.

Činilo se da Neves ima većinu za izbore, no prijetila je opasnost od intervencije vojske, pa je s njima krenuo u pregovore. Neves je vojsku uvjeravao da će kao predsjednik s njima dobro surađivati. Obećao im je i povećanje vojnog budžeta koji bio smanjen prethodnih godina.²⁸⁹ Dogovoreno je i da će se članovi Kongresa birati neposredno re da će novi Kongres

²⁸⁶ Bethell 1998, 219-224.

²⁸⁷ Skidmore 2010, 187-188.

²⁸⁸ Bethell 1998, 226.

²⁸⁹ Skidmore 2010, 188.

donijeti novi ustav nakon vojnog režima. Nevesov kabinet trebali su činiti ljudi iz PDS-a i PMDB-a. Takva je strategija uspjela pa su 15. siječnja 1985. godine glasovi PFL-a zajedno s PMDB-ovim glasovima Nevesu donijeli pobjedu. Tancredo Neves bio je prvi civilni predsjednik nakon Quadrosa. Javnost je bila zadovoljna, a ni vojska nije imala razloga brinuti se zbog Nevesa.

Nakon 21 godine političke vlasti vojska se 1985. godine povukla se s čela države. Tancredo Neves je postao predsjednik, a kao kompromisno rješenje za potpredsjednika je izabran Sarney, bivši vođa Arene. No, Neves zbog bolesti nije uspio preuzeti predsjedničku titulu. Za inauguracije, 14. ožujka 1985. godine, završio je u bolnici. Sljedeće jutro predsjedništvo je preuzeo potpredsjednik José Sarney. Očekivalo se da je to privremeno.²⁹⁰ No, Nevesovo se stanje pogoršalo i on je preminuo 21. travnja 1985. godine. Krenule su optužbe da liječnička skrb u Brasiliji nije bila dovoljno dobra, a uz to se širio i strah da će Njegova smrt ugroziti put u demokraciju. Koliko su Brazilci žudjeli za demokracijom i liberalizmom najbolje pokazuju njihove reakcije na Nevesovu smrt. Njegov sprovod bio je najveća javna manifestacija tuge u Brazilu još od Vargasovog samoubojstva trideset godina ranije.

Tako je uloga prvog civilnog predsjednika Brazila nakon vojnog režima pripala Sarneyju koji je došao iz redova političke elite. Bio je predsjednik nacionalne stranke PDS u siromašnoj sjeveroistočnoj pokrajini Maranhao. Bio je političar starog kova i uskoro se počeo ulagivati političarima PMDB-a, Nevesovoj stranci. Sarneyjev je zadatak bio ponovno uspostaviti demokraciju nakon više od 20 godina vojne vlasti i riješiti još jednu inflacijsku krizu. Promjene prema punoj demokraciji krenule su znatno bržim tempom. Kako bi osnažio svoju vlast, Sarney je prvo produljio mandat s četiri na pet godina. Uspio je u tome tako što je kongresmenima koji su za to dali glas izdao nove televizijske dozvole.²⁹¹ Zakonodavstvom su uređeni direktni predsjednički izbori. U svibnju 1985. godine nepismeni su dobili pravo glasa i sve političke stranke su legalizirane, uključujući i PCB. No sada su to bile manjinske stranke zbog globalne krize u staljinizmu, ali i zbog poraslog prestiža PDT-a u krugovima brazilske ljevice. Povratak otvorenoj politici zahtijevao je novi ustav. Izbori za nacionalnu ustavotvornu skupštinu određeni su za studeni 1986. godine. a tada novoizabrani senatori su bili zaduženi za izradu novog ustava.

²⁹⁰ Bethell 1998, 226-227.

²⁹¹ Skidmore 2010, 189-190.

U cilju stabilizacije, 1986. godine se krenulo s novim planom – *Cruzado plan*. Plan je obuhvaćao zamjenu 1000 Cruzeira jednim Cruzadom, novom snažnijom valutom. Napuštena je indeksacija, a cijene su zamrznute na neodređeni period. Plan je predlagao i zamrzavanje visine plaća pa se brazilska inflacija drastično smanjila.²⁹² Takav početak vladavine osigurao je Sarneyju uspjeh na izborima u studenome 1986. godine.

Izrada ustava bila je zadatak novog Kongresa izabranog u studenome 1986. godine. Nacrt ustava izrađen je 1988. godine. U njemu je jasno istaknut otklon od načela koja je ranije zagovarala vojna vlast. Bio je dulji od ijednog prethodnog ustava, jer je sadržavao dugi popis prava građana. Potvrdio je i korporativne principe poput onoga o stalnosti radnog mjesta u državnoj službi, te nacionalno opredjeljenje, odnosno nepovredivost Petrobrasa koji je imao monopol nad naftom, a sve kako bi se spriječila još jedna 1964. godina.²⁹³

Ustav iz 1988. godine može se smatrati instrumentom eliminacije autoritarnog režima. Demokratsko političko otvaranje počelo je pod Geiselovom vladom 1974. godine, ali je bilo potrebno više od 13 godina kako bi se uspostavila puna demokracija.²⁹⁴ Prvi demokratski izbori nakon 1964. godine zakazani su za studeni 1989. godine. Tada je prvi put došlo do slobodnih, neposrednih i općih predsjedničkih izbora. To su ujedno bili i prvi izbori u brazilskoj povijesti s punim općim pravom glasa. Broj glasača se s 12,6 milijuna popeo na 82 milijuna.²⁹⁵

5.5. Freireovo djelovanje nakon povratka demokraciji

Nakon povratka demokracije u Brazil, Freire je počeo aktivnije djelovati i intenzivirati akademski rad. No, tijekom 1986. godine ostao je bez supruge Elze nakon više od 40 godina braka, s čime se teško nosio, pa je to negativno utjecalo na njegovu djelatnost. Pomoć mu je pružila Ana Maria Araujo, edukatorica, prosvjetarka i dugogodišnja prijateljica, s kojom se i oženio 1988. godine. Brak s Nitom, kako ju je Freire oslovljavao od dragosti, pomogao mu je povratiti životni entuzijizam i usmjerio ga na daljnje djelovanje.

Freire kao stvaratelj politike

U novom okruženju redemokratizacije 1989. godine održani su opći izbori na kojima je Fernando Collor de Melo postao prvi demokratski izabran predsjednik. PTD je osvojila

²⁹² Fausto 1999, 304-306.

²⁹³ Skidmore 2010, 191.

²⁹⁴ Fausto 1999, 308.

²⁹⁵ Skidmore 2010, 191.

nekolicinu srednje velikih gradova i Sao Paulo, najveći brazilski grad. Ti izborni rezultati imali su direktan utjecaj na Freireovu profesionalnu karijeru jer ga je nova gradonačelnica Sao Paula Luiza Erundina de Sousa pozvala da bude tajnik za obrazovanje u njenom mandatu. Freire je novu poziciju preuzeo 1989. godine.²⁹⁶ Pod njegovim nadzorom bile su 662 škole sa 720 000 učenika, uključujući djecu od vrtićke dobi do kraja osnovne škole. Osim toga, preuzeo je i brigu za obrazovanje odraslih i tečajeve za opismenjavanje u gradu Sao Paulu, koji je s 11,4 milijuna stanovnika tada bio jedan od najvećih gradova Latinske Amerike.²⁹⁷ To je Freireu otvorilo nove mogućnosti djelovanja. Iako je i ranije provodio neke svoje programe u Brazilu, sada je po prvi puta imao priliku svoju obrazovnu filozofiju implementirati u brazilski sustav.

U to je vrijeme stanje obrazovanja u Brazilu bilo alarmantno. Gotovo dvije trećine ekonomski aktivne populacije živjelo je u siromaštvu. Od ukupno 23 milijuna djece u dobi od 7 do 14 godina, čak je 7,6 milijuna djece bilo neškolovano. Ukupno 46.3% Brazilaca imalo je dvije ili manje godina obrazovanja. Freire je predložio program koji je imao pet ključnih ciljeva: 1) povećati mogućnosti obrazovanja (1 milijun djece se nije školovao zbog nedostatka škola); 2) demokratizirati školsku administraciju; 3) poboljšati kvalitetu poučavanja; 4) uvesti obrazovanje za mlade koji rade i za odrasle; 5) razvijati kritičke i odgovorne građane. U masovnom gradskom obrazovnom sustavu s više od milijun djece postojao je značajan broj učitelja koji su koristili autoritativne metode. Učitelji u osnovnim školama zarađivali su jedva nešto više od posluge pa promjene kadrova bile česte. Više od polovice škola trebalo je materijalnu obnovu – đачke klupe bile su neuporabljive, a stopa školskog vandalizma visoka.

Kao rezultat do kraja Freireovog mandata broj učenika u školama porastao je za 15%, otvoreno je 77 novih škola, kupljeno 60 000 đачkih klupa i izveden velik broj popravaka i održavanja ustanova. Dogovoreno je da se maksimalno iskoriste kapaciteti postojećih škola i da se one otvori za aktivnosti zajednice. Kupljena je školska oprema, računala, knjige i školski pribor za siromašne. Najznačajnija inicijativa bio je pokret za kurikularnu reformu baziranu na interdisciplinarnosti i uključujućem pristupu produkciji znanja. Najveća novost je bila je u uvođenju partnerstva škole s lokalnim grupama i roditeljima kako bi svi zajedno donosili odluke. Ovaj otvoreni sustav uveden je kako bi se postigla veća autonomija škola i odgovornost zajednice. Freire je uveo i demokratičniji i decentraliziraniji sustav školskog nadzora, tehničke pomoći i potpore. Uveo je i novi model usavršavanja zaposlenika. Sastojao

²⁹⁶ Schugurensky 2011, 35.

²⁹⁷ McLaren i Leonard 1993, 136.

se od profesionalnih razvojnih grupa u kojima učitelji na sastancima reflektiraju svoje pedagoško znanje i prakse, istražuju obrazovne teorije i razvijaju timske vještine. Što se obrazovanja odraslih tiče, vjerovao je da je za uspjeh takvih programa ključno sudjelovanje. Razvoj aktivnih građana traži demokratizaciju informacija pa Freire uspostavlja partnerstvo s narodnim pokretima i osigurava im veću moć u odlučivanju. Freire je inicirao pokret opismenjavanja za mlade i odrasle pod nazivom *Movimento de alfabetizacao de jovens e adultos*, te je doveo do organizacije prvog Kongresa za opismenjavanje odraslih 1990. godine, na kojemu je sudjelovalo 3000 odraslih polaznika. Iako je dotad Freireova metoda opismenjavanja bila je internacionalno priznata, kao tajnik obrazovanja nije nametao određeni metodički pristup, nego je samo spriječio one pristupe koji su bili autoritarni, rasistički ili neznanstveni. Freire je dodavao nove ideje svom pristupu, ali je ostao dosljedan svojim originalnim obrazovnim i filozofskim pogledima.

Freire ipak nije bio u potpunosti uspješan u realizaciji projekata. Vjerojatno je jedan od razloga taj što istovremeno provodio previše inicijativa u previše ustanova. Uz to, brazilska administracija nije imala potrebne kompetencije, priprema učitelja bila je neadekvatna, a resursi ograničeni. Javio se otpor među edukatorima koji su pripadali drugim političkim strankama, a nisu ga štedjeli ni konzervativni mediji. Jedan od njegovih osobito kontroverznih prijedloga bila je reforma upravljanja školama kojom je veća moć dana školskim vijećima, a ravnatelje se biralo. U glasovanju bi roditelji i učenici imali 50% glasova, a učitelji i osoblje 50%. Moguće je bilo samo jednom ponovno odabrati istog kandidata, koji se po isteku mandata morao vratiti u učionicu. Taj njegov prijedlog bio je odbijen,²⁹⁸ a njegovi pokušaji upravljanja velikom birokracijom rezultirali su narušenim zdravljem. Nakon tri intenzivne godine u ulozi tajnika obrazovanja, Freire je dao ostavku i vratio se poučavanju i pisanju.

Okretanje akademskom radu

Nakon političkog iskustva Freire se više fokusirao na pisanje. Tijekom osamdesetih započeo je novu formu, tzv. dijaloškim knjigama, u kojima on i sugovornici obrađuju različite teme u formi strukturiranog obrazovnog razgovora, na način da svaki autor reagirala na tvrdnje prethodnoga. Prvu takvu publikaciju objavio je 1975. godine s Ivanom Ilichem. Posebno značajna bila je publikacija *A Pedagogy for Liberation*, nastala u koautorstvu s Irom Shoreom. Bila je to prva dijaloška knjiga prevedena na engleski koja se opširno bavila obrazovanjem u zemljama postavljanjem problema u učionici. Knjiga je pisana na temelju

²⁹⁸ Schugurensky 2011, 36-40.

razgovora kanadskih i američkih autora između 1984. i 1986. godine,²⁹⁹ a označila je početak Freireove završne i najplodnije faze razvoja kao teoretičara i praktičara. U knjizi se govori o tome kako učitelji postaju edukatori za oslobođenje, koji su rizici i strahovi od promjene, trebaju li učenici Prvoga svijeta oslobođenje te kako edukatori za oslobođenje trebaju prevladati jezične razlike učenika i njih samih. Slične je teme nastavio obrađivati i u knjizi *We Make the Road by Walking: Conversation on Education and Social Change* iz 1990. godine, u koautorstvu s Mylesom Hortonom, također legendom obrazovanja 20. stoljeća. Knjiga detaljnije razlaže probleme edukatora Prvoga svijeta.³⁰⁰

Freire je u tom kratkom periodu prije smrti, do 1997. godine, napisao više knjiga nego u ijednom drugom razdoblju života. Nekoliko naslova jasno pokazuje razvoj njegovih ideja. Kao rezultat rada kao tajnik za obrazovanje u Sao Paulu nastala je *Pedagogy of the City*, koja govori o postignućima i nedostatku reformi i inicijativa. Knjiga sadrži lekcije o mogućnostima i ograničenjima obrazovnih reformi na gradskoj razini. Freire se uvijek zalagao za kritičku praksu, no kritika nije zaobišla ni njegov rad. Freire je i sam kritički analizirao vlastite radove kako je razvijao svoju teoriju. Tako 1994. objavljuje *Pedagogy of Hope: Reliving Pedagogy of the Oppressed* u kojoj preispituje ranije objavljenu *Pedagogy of the Oppressed*.³⁰¹ Freire u novom kontekstu tumači opresiju, oslobođenje i obrazovanje 25 godina nakon što je prvi put definirao te koncepte. To je faza zrelijega i refleksivnijeg Freirea, koji najčešće u svojim radovima kritički analizira svoja prethodna djela.

U devedesetima svijet je okreće neoliberalizmu, politike se orijentiraju prema tržištu, a ideologije promoviraju društveni darvinizam. Posljednji Freireovi zapisi su reakcije na taj novi kontekst, u kojemu se izmjenjuju ogorčenja i nade. Tri ključne teme iz devedesetih su demokratizacija školskog sustava, konceptualizacija pedagogije nade koja nadopunjuje originalnu pedagogiju obespravljenih te potreba za razvojem ekopedagogije koja širi antropocentrizam kritičke pedagogije. Paulo je preminuo 1997. godine, no njegove ideje su ostale. U trenutku smrti radio je na knjigama o neoliberalizmu i ekopedagogiji. Nekoliko godina nakon što je preminuo, njegova udovica Nita organizirala je i objavila neke njegove nedovršene radove. *Pedagogy of Indignation* (2004), *Daring to Dream: Toward a Pedagogy of the Unfinished* (2007) i *Pedagogia da Tolerância* (2006). Posthumno su mu objavljena još neka djela. U knjizi *Pedagogy of the Heart* raspravlja o nizu tema istovremeno opisujući svoje

²⁹⁹ Schugurensky 2011, 81-82.

³⁰⁰ Roberts 2000, 24.

³⁰¹ Schugurensky 2011, 91.

ideje i rad. Pojašnjava kako je od građanina svoga dvorišta postao građaninom svijeta. Uvodi specifične teme, poput brazilske politike, ali i univerzalne, kao što je ljudska solidarnost.³⁰² Najutjecajnije djelo iz njegove posljednje faze je *Pedagogy of Freedom: Ethics, Democracy and Civic Courage*, objavljena 1998. godine. Knjiga sadrži detaljne analize poučavanja, učenja i istraživanja te razjašnjava prirodu znanja, a u sklopu toga se bavi pitanjima etike, diskriminacije, kulturnog identiteta, poniznosti i tolerancije, slobode i autoriteta te ideologije.³⁰³

³⁰² Schugurensky 2011, 92.

³⁰³ Roberts 2000, 30.

6. Kritika Freireovih ideja

Mnogi su kritizirali Freireov rad, a među njima su najbrojniji bili konzervativci, ortodoksni marksisti, feministi, postmodernisti, poststrukturalisti i neoliberali. Optuživali su Freirea za nedostatak originalnosti, odnosno za pretjerano miješanje ideja iz različitih izvora. Freire nikada nije skrivao da je inspiraciju pronalazio u drugim autorima i različitim tradicijama. Njegov se rad zasnivao na različitim filozofskim, teološkim i društvenim izvorima koje je uspio spojiti u jedinstvene i inovativne cjeline. U njegovim se rukopisima mogu pronaći elementi sokratske majeutike, filozofskog egzistencijalizma, fenomenologije, hegelijanizma, marksizma, progresivnog obrazovanja i teologije oslobođenja. Kao inspiracija poslužili su mu i Marx i Biblija. Freire je bio i kršćanin i marksist. Odgojen je kao katolik u kontekstu u kojem je religija korištena kako bi opravdala nejednakosti i krajnje siromaštvo. Kroz dijalog između kršćanstva i marksističkog humanizma, Freire formira svoj filozofskog pristup i političko-obrazovne teorije poput humanizacije, inkluzivnosti, slobode, prakse, ljubavi i nade. U njegovim prvim radovima vide se utjecaji egzistencijalizma i fenomenologije. Neke je svoje pedagoške argumente izgradio na idejama Rousseaua i Deweyja. Od njih je preuzeo vjeru u potencijal obrazovanja da izgradi snažnije demokratsko društvo te se zato distancirao od pokreta *deschooling*.³⁰⁴ Vodio se i idejama Sartra, Fanona, Memmija, Maoa, Che Guevare, Althussera, Fromma i Hegela.³⁰⁵ No njihove ideje spajao u originalnu formaciju. Tvrdio je da originalnost leži u korištenju svakodnevnih stvari na način na koji to još nitko nije napravio. Freireov rad stoga nije sinteza tuđih ideja. Freireove ideje nadišle su ideje njegovih prethodnika i suvremenika. Neki od Freireovih originalnih doprinosa povezanost obrazovanja i politike, koja je proširila originalne poglede pokreta progresivnih škola te kopernikanska revolucija u polju obrazovanja odraslih, koja je dovela do originalne i učinkovite alternative tradicionalnim modelima opismenjavanja.

Ono što je kritičarima najčešće smetalo jest Freireov izričaj. Tvrdi da je Freireov stil nejasan, težak, nelogičan i pun novoskovanih izraza. Freire je priznao da koristi akademske izraze koji su teški za neke čitatelje, ali je isticao da je njegov cilj angažirati čitatelje da proučavaju značenja, etimologiju i načine na koje se riječi koriste. Zamjerke za korištenje muškog roda u tekstovima javile su se tek u zadnjoj četvrtini 20. stoljeća. Freire je objašnjavao da je u vrijeme pisanja tih tekstova pod pojmom čovjek obuhvaćao i muškarca i ženu, no u svojim kasnijim radovima će to formulirati preciznije. Po pitanju izričaja zamjera

³⁰⁴ Schugurensky 2011, 137-140.

³⁰⁵ McLaren 2000, 157.

mu se korištenje univerzalnog jezika i binarne opozicije u opisivanju realnosti. Kritičari ga optužuju za korištenje apstraktnih generalizacija (opresija, revolucija, oslobođenje) koje su po njima nedovoljno objašnjene. Žale se i na polarni antagonizam: tlačitelj-potlačeni, ljudi-životinje, humanizacija-dehumanizacija, oslobođenje-opresija, bankarsko obrazovanje-obrazovanje postavljanjem problema. Tvrdi da je pretjerano pojednostavljivanje i ignoriranje sivih zona rizično. No, treba uzeti u obzir binarnost i dihotomnost konteksta u kojemu je Freire živio, a kojeg karakteriziraju izrazite nejednakosti i intenzivni društveni konflikti. Freire tvrdi da je dijalektičko ispitivanje stvarnosti bilo nužno kako bi se došlo do dublje analize. No, upravo to što nam Freire ne daje vreću s receptima i rješenjima omogućava da se njegov rad uvijek koristi u različitim kontekstima u kojima čitatelji žive.

Neki ga kritičari optužuju za antidijalog, manipulaciju i autoritarizam, a njegovu metodu nazivaju prikrivenim bankarskim obrazovanjem. Pojašnjavaju kako je model elitistički, jer dijalog ne započinju potlačeni nego vođe, kroz proces u kojemu prosvijetljeni vođa ide k neprosvijetljenima. Prema njima konscijentizacija je puko pokroviteljstvo jer potlačeni ne trebaju biti osviješteni od strane dobročinitelja kako bi prepoznali da su im životi obilježeni eksploatacijom, siromaštvom, glađu i bolestima. Na tu se kritiku nadovezuju i optužbe o kulturnoj invaziji. Kritičari tvrde da Freireov rad neće pomoći potlačenima da se oslobode, nego da ih se dodatno tlači, jer je njegov model u suštini kolonijalistički i imperijalistički projekt kulturne invazije. Idu toliko daleko da tvrde da je konscijentizacija samo novi izraz za stari proces kolonizacije. Prigovaraju Freireu kako je uvjeren da bolje poznaje teškoće potlačenih nego oni sami jer je vjerovao da imaju nižu razinu svijesti od njega. Freire se borio upravo protiv takvih osobina i bio svjestan da kulturnu invaziju mogu raditi ne samo pripadnici dominantne elite nego i profesionalci s dobrim namjerama. Nikada nije poticao kulturnu invaziju nego je najstrože osuđivao.³⁰⁶

Freireove obrazovne ideje moraju se proučavati zajedno s njegovom biografijom, odnosno unutar specifičnog povijesnog, kulturalnog i političkog konteksta. Freire se potrebno proučavati kontekstualno i holistički. Freireovo odrastanje u jednoj od najsiromašnijih regija Brazila pomaže objasniti Freireovu osjetljivost za probleme društvene nejednakosti. Osim toga, pedagoški pristup njegovih roditelja imao je utjecaja na Freireovu metodiku obrazovanja odraslih. Utjecale su na nju i različite religijske orijentacije njegovih roditelja, njegova izloženosti pokretu teologije oslobođenja te proučavanje radova brojnih

³⁰⁶ Schugurensky 2011, 137-154.

autora tijekom Freireove mladosti. Jedno od najznačajnijih formativnih iskustava bilo je Freireovo djelovanje u SESI-ju između 1947. i 1957. godine. Egzil za kojeg se odlučio nakon vojnog udara te putovanje u različite zemlje utjecali su na njegove političke i obrazovne poglede. Najznačajniji za razvoj njegovih ideja bio je Čile, u kojemu prelazi s voluntarističkog razvojnog okvira na sustavno razumijevanje društvene reprodukcije i društvenih promjena koje su uključivale marksističke kategorije. Konačno, njegov povratak u Brazil omogućio mu je testiranje ideja o obrazovanju i demokraciji u domaćoj obrazovnoj praksi.³⁰⁷

U Freireovom radu postoje određeni nedostaci, no oni nas smiju odvratiti od proučavanja jedinstvenih koncepata koje Freire uvodi u područje odgoja i obrazovanja. Ono što je specifično za njegov rad jest stalno preispitivanje svojih ranijih postavki i na njima temeljeno mijenjanje svoje teorije i prakse odgoja i obrazovanja. Radio je ispravke, reformulirao svoje ranije ideje i uvijek djelovao u skladu s novinama koje donosi okruženje – djelovao je kao refleksivni edukator, dosljedno ideji o kritičkom djelovanju, koju je snažno promovirao.

³⁰⁷ Schugurensky 2011, 43.

7. Značaj Freireovog rada i utjecaji na kritičku pedagogiju

Freireova pedagogija oslobođenja politička je pedagogija koja počiva na kritičkoj refleksiji i kolektivnom djelovanju u smjeru društvene transformacije, s ciljem da se razvije demokratičnije i pravednije društvo. Freire razvija ideju i praksu obrazovanja za društvenu promjenu. Glavni doprinos njegove pedagogije nije samo efikasnost njegove metode opismenjavanja odraslih, nego duboko razumijevanje političke prirode obrazovanja. Freire je tvrdio da se obrazovanje ne smije odvojiti od raspodjele moći u društvu i politike. Sve forme obrazovanja su političke. Vrijednosti, prakse i standarde nameću dominantne grupe. No, istovremeno su političke prakse važan izvor za učenje, iz čega proizlazi da je obrazovanje političko, a politika obrazovna. Zato su Freireove ideje o ulozi obrazovanja u transformaciji društva, kritičkog djelovanja, dijaloga, demokracije i slobode jednako važne danas kao što su bile i u drugoj polovici 20. stoljeća.³⁰⁸

Freireove ideje utjecale su na edukatore u cijelom svijetu. Većina programa za obrazovanje odraslih polazi od njegove ideje i u mnogim programima za obrazovanje učitelja se navode o Freireovi koncepti. Velik broj knjiga posvećenih Freireovom djelovanju objavljen je na više jezika. Još za vrijeme njegova života mnoge škole, studentske organizacije, sindikati, knjižnice, centri za istraživanje, sveučilišta, nevladine organizacije i projekti u više od 45 zemalja nose njegovo ime. Freire je tijekom života pozvan da posjeti preko stotinu gradova. Primio je više počasnih doktorata sveučilišta diljem svijeta i osvojio nekoliko nagrada, uključujući UNESCO *Reza Pahlavi Prize* 1975. godine, *King Baudoin International Development Prize* 1980. godine, *UNESCO Prize for Peace Education* 1986. godine, *Comenius Medal* i *Paulo Freire Award of the International Consortium Learning* 1994. godine. Zajedno sa ženom Elzom primio je nagradu za izvrsne edukatore koju im je dodijelila *Christian Educators Association International* 1985. godine.

Freireov utjecaj ne pokazuje znakove slabljenja, nego ima tendenciju daljnjeg širenja. Njegova popularnost leži u univerzalnoj tematici i krosdisciplinarnom pristupu. Teme koje predlaže su opće prirode te se u njima ne pronalaze samo edukatori. Koriste se u političkim znanostima, sociologiji, antropologiji, povijesti, novinarstvu, socijalnom radu, internacionalnom razvoju, muzeologiji, teologiji oslobođenja, postkolonijalnim teorijama, feminizmu i drugim disciplinama.³⁰⁹ Sa sigurnošću se može reći da je u polju kritičke

³⁰⁸ Schugurensky 2011, 204-205.

³⁰⁹ Ibid, 171-185.

pedagogije i narodnog obrazovanja njegov utjecaj najizraženiji. Njegov doprinos razumijevanju povezanosti teorije i prakse te demokracije i obrazovanja učinio ga je jednim od najutjecajnijih obrazovnih mislilaca 20. stoljeća. Njegov rad pokazao je da se obrazovanje može koristiti za osiguranje dominacije, ali i u svrhu oslobođenja. Razvio je inovativan pristup obrazovanju i opismenjavanju odraslih koji je kombinirao čitanje riječi i čitanje svijeta, odnosno učenje čitanja i pisanja s razumijevanjem stvarnosti koja ih okružuje. Te su ideje Freireu osigurale status pionira kritičke pedagogije.

Kritička pedagogija predstavlja „način razmišljanja, pregovaranja i transformiranja odnosa između poučavanja u učionici, produkcije znanja, institucionalnih struktura škole te društvenih i materijalnih odnosa između šire zajednice, društva i države. Razvili su progresivni edukatori i istraživači kao pokušaj eliminacije nejednakosti na temelju društvene klase, ali je ona inicirala i širok raspon antiseksističkih, antirasističkih i antihomofobnih školskih kurikuluma i političkih inicijativa.“³¹⁰ Predstavlja „kulturološko-politički alat koji uzima u obzir ljuske različitosti, rasu, klasu i spol. U najradikalnijem smislu, kritička pedagogija nastoji odtlačiti potlačene te ujediniti ljude u zajedničkom jeziku kritike, borbe i nade kako bi okončala razne forme ljudske patnje.“³¹¹

Giroux i McLaren imenuju Freirea prvim filozofom kritičke pedagogije jer je jedan od prvih internacionalno priznatih mislilaca obrazovanja koji je razotkrio odnos između obrazovanja, politike, imperijalizma i liberalizma. Freire je bez sumnje ostao najuglednije ime povezano s tim pokretom u Latinskoj Americi, iako je njegov doprinos značajan na svim kontinentima. Freireov rad pokretačka je sila iza sjevernoameričkih pokušaja razvoja kritičke pedagogije. Freire je pomogao premostiti nepotrebna ograničenja unutar radikalnog obrazovanja u Sjedinjenim Državama. Radeći s potlačenima u Brazilu i Africi, osmislio je pedagogiju koja kroz radikalno djelovanje ujedinjuje teoriju i praksu te je i sam utjelovljenje ovog poziva na jedinstvo. Nakon egzila 1964. godine i objavljivanja *Pedagogy of the Oppressed* i *Education for Critical Consciousness*, Freire postaje kultni heroj manjina u Sjedinjenim Državama.³¹²

Freire postaje atraktivan čitateljima Zapadnog svijeta tijekom ranih sedamdesetih, kada je *Pedagogija obespravljenih* prevedena na engleski. Njegove su ideje tada postale temom mnogih rasprava među edukatorima, političkim aktivistima i društvenim teoretičarima

³¹⁰ McLaren 2000, 35.

³¹¹ Kanpol 1999, 27.

³¹² Giroux 1979, 259-260.

Zapada. Freire je uživao nesvakidašnju popularnost među radikalnim misliocima. Tijekom 20. stoljeća je bio popularan *deschooling* pokret, a Freire se često smatra saveznikom predvodnika pokreta, Iliche i Everetta Reimera. No, Freire nije vjerovao u napuštanje školskog sustava, iako je s Ilichem i Reimerom dijelio zabrinutost za formalno obrazovanje. Životni uvjeti u Latinskoj Americi narušili su Freireovu vjeru u tradicionalne obrazovne postavke i usmjerile ga ka poboljšanju modela učenja. Vjerovao je u alternativni pristup obrazovanju koji se temelji na dubljem razumijevanju ljudi. Freireova knjiga *Pedagogy of the Oppressed* postala je biblija za nezadovoljne tradicionalnim formama pedagogije.³¹³

Problem koji se javlja na Zapadu je fragmentacija Freireove misli. Njegove ideje nisu uvijek promatrane ni primijenjene u cijelosti. Freire se često žalio da se kritičku pedagogiju domesticira i reducira na pristupe učenju usmjerene na učenika, lišene društvene kritike. U Sjedinjenim Državama često dolazi do umanjivanja povezanosti kritičke pedagogije s borbom za oslobođenje i naglaska koji je Freire stavljao na revolucionarnu borbu klasa.³¹⁴ To se događa jer je Freireova pedagogija razvijena i prvenstveno implementirana u zemljama Trećeg svijeta koje imaju malo sličnosti s naprednim industrijskim zemljama Zapada, u kojima se njeguje različita društveno-političke i kulturalne tradicije. Neki edukatori Zapada nesvjesno slijede pozitivističku tradiciju uzdizanja metodike i zanemaruju kriticizam Freireove pedagogije. Naravno, ne može se pretpostaviti da je Freireova pedagogija odmah spremna za primjenu u zemljama različitih društveno-političkih uvjeta, no ona sadrži brojne koncepte i teorijska shvaćanja koja pružaju temelje za radikalnu pedagogiju primjenjivu u sjevernoameričkom iskustvu.³¹⁵

Jedna od Freireovih jačih strana je promatranje obrazovnih problema kao političkih, posebno u njegovom snažnom naglasku na odnosa školstva i dominantne kulture. Za njega je postojanje dominacije u nacijama Trećeg svijeta vrlo jasno i u svojim analizama takvu dominaciju osuđuje. No, okolnosti u Sjedinjenim Državama znatno su drugačije. U naprednim industrijskim zemljama Zapada prisutna je dominacija koja je manje očita, ali koja u nekim slučajevima snažnije prožima društvo. U Sjedinjenim Državama tehnologija i znanost stvorile su uvjete za administrativnu manipulaciju ljudima. Ranih sedamdesetih Freire je tvrdio da su Sjedinjene Države jedna od najotuđenijih zemalja svijeta, no otuđenost, eksploatacija i dominacija koje Freire vidi kao objektivnu činjenicu, bile su različite od subjektivne

³¹³ Roberts 2000, 11.

³¹⁴ McLaren 1999, 49-56.

³¹⁵ Giroux 1979, 259-261.

percepcije o njima u očima Amerikanaca. Freire je tvrdio da se priroda takve dominacije mora dokumentirati kako bi se Amerikancima dokazalo njezino postojanje.³¹⁶ Nadalje, Freireova pedagogija proširuje radikalnu obrazovnu praksu tako što izlaže „skriveni kurikulum“ u distribuciji znanja i u korištenju pedagoškog stila dizajniranog za prijenos tog znanja. Njegov rad potiče nužnost razumijevanja kulturalnog kapitala obespravljenih i analizira kako se on gleda unutar dominantne kulture, posebno kako školski procesi služe tome da se legitimira kulturalna hegemonija dominantne klase. Kurikulum Sjedinjenih Država trebao bi se okrenuti od tehničkog i praktičnog smjera prema emancipaciji, stoga Freire osigurava širok teorijski okvir potreban za premošćivanje praznina koje muče sjevernoameričko radikalno obrazovanje. Freire nudi specifične teme i prakse koje pomažu obogatiti i proširiti radikalnu pedagogiju Sjeverne Amerike. Freireova pedagogija pokazuje da dinamika progresivnih promjena proizlazi iz rada s ljudima, a ne rada *na* njima. Pedagogija oslobođenja mora biti stvorena u duhu poštovanja ljudske borbe, u kojem radikalni edukatori mogu konsolidirati i koristiti Freireova shvaćanja unutar vlastitog okruženja kako bi dali novi oblik značenjima radikalne prakse.³¹⁷

Freire je vjerovao da svaka transformacija škola treba biti usmjerena na prevladavanje društveno-ekonomske nepravde povezane s političkim i ekonomskim strukturama društva. Svaki pokušaj školske reforme koji tvrdi da je inspiraciju pronašao u Freireovom radu, a zapravo se bavi samo prezentacijom, interpretacijom ili komunikacijom, izostavio je Freireove najvažnije ideje. Freireov pristup obuhvaća razumijevanje uzorka distribucije i redistribucije kako bi se transformiralo, a ne samo interpretiralo, ekonomske strukture koje produciraju odnose eksploatacije. Freire se također bavio i prakticiranje politika različitosti i samoafirmacije, ukratko kulturalnim politikama, u odnosu s politikama oslobođenja i društvene pravde. To je razlog zašto je Freireova pedagogija oslobođenja stvorena bez da dominira i da uvijek činu znanja pristupa dijalektički, kao političkom procesu koji se odvija u široj areni kapitalističkih odnosa eksploatacije.³¹⁸

³¹⁶ Giroux 1979, 259-262.

³¹⁷ Ibid, 262-268.

³¹⁸ McLaren 1999, 49-56.

Zaključak

Formiranje Freireove intelektualne biografije, njegovih ideja i koncepata usko je vezano za povijesno i političko okruženje u kojemu se nalazio tijekom života i nikako se ne može promatrati u vakumu. Freireove ideje kreirane su u najvećoj mjeri tijekom druge polovice 20. stoljeća u latinskoameričkom društvu, okarakteriziranom nejednakošću među klasama. Kada se Freireov rad izvuče iz konteksta u kojem nastaje djeluje nerazumljivo, a posebice ako se proučava u okvirima Prvoga svijeta, u kojemu su ekonomski uvjeti i eksploatacija neusporedivi s onima iz zemalja Trećeg svijeta. Freireovo djelovanje gotovo se u potpunosti poklapa s društveno-političkom stvarnošću hladnoga rata i njegove ideje treba interpretirati imajući to na umu. Freire raspravlja o odnosima unutar Brazila i ostalih zemalja Trećeg svijeta i objašnjava kako velike sile ovaj dio svijeta doživljavaju kao pasivno društvo u kojem dominira kultura šutnje. Bio je žestok protivnik svake eksploatacije. Freire je svojim djelovanjem nastojao osvijestiti u prvom redu Brazilce, ali i ostale potlačene društvene grupe s kojima je imao priliku raditi za vrijeme egzila i nakon povratka u rodni Brazil. Radio je na njihovom oslobođenju kroz kontroverznu metodu opismenjavanja koju je pokrenuo u zemljama Trećeg svijeta. Cilj mu je bio podizanje socijalne i političke svijesti građana i njihovo oslobođenje od tzv. uronjenosti u zadanu stvarnost. Nastojao im je pokazati da i oni mogu biti aktivni sudionici društva koji sami odlučuju o vlastitoj sudbini, a ne samo pasivni promatrači čije sudbine kroje drugi. Stvorio je pedagogiju oslobođenja namijenjenu potlačenima.

Na Freireov razvoj utjecao je prvotno kontekst Latinske Amerike, unutar kojega dolazi do brazilskog prijelaza s demokracije na vojnu vlast. Radeći među različitim slojevima društva u ovom turbulentnom periodu povijesti, Freire je dobio uvid u životne uvjete potlačenih i marginaliziranih članova društva. Osim Brazila, na Freirea je utisak ostavio i širi kontekst ostalih zemalja Južne Amerike, također okarakteriziran nerazmjerom među grupama koje svakodnevno trpe nasilje tlačitelja i grupama koje navedeno nasilje provode. Osim dekade u brazilskom SESI-ju, za Freirea posebno značajan bio čileanski kontekst u kojemu mu postaje jasna povezanost obrazovanja i politike. Nakon latinskoameričke „turneje“ Freire je svoje ideje preispitivao i ponovno formulirao u afričkom kontekstu, gdje se susreo s drugačijim životnim uvjetima, ali ponovno njima dominantna kultura šutnje. Još jednom postaje svjestan koliko je politika upletena u svakodnevni život građana. Zbog političke situacije u Africi, prvi se put susreće s jezičnim problemima u provođenju svoje metode opismenjavanja. Primjer Gvineje Bisau pokazuje koliko je važno Freireove ideje ne primijeniti kao gotov recept, nego

ih u potpunosti prilagoditi okolnostima kojima su namijenjene. Samo u tom slučaju može se postići željena promjena. Još jedno preoblikovanje Freireovih ideja vidljivo je nakon što je krenuo s djelovanjem u Europi i Sjedinjenim Državama – tada postaje svjestan Trećega svijeta unutar Prvog svijeta, što je ključan element njegovih radova iz zrelije faze. Uvidio je da marginaliziranost nije obilježje isključivo društava u razvoju i da je itekako prisutno u društvenim uvjetima Prvoga svijeta, koji po intenzitetu znaju biti jednako surovi kao u zemljama Trećeg svijeta. Iako je riječ o različitim vrstama dominacije, dominacija je prisutna u obje hemisfere – ova spoznaja je Freireu osigurala mjesto među najznačajnijim predstavnicima kritičke pedagogije.

Dapače, Freirea se smatra pionikom kritičke pedagogije jer je prvi detaljno obrazložio povezanost obrazovanja, politike, imperijalizma i oslobođenja. Postao je prvo međunarodno ime koje se bori za antiimperijalističku praksu opismenjavanja i na obrazovanje gleda kao na sredstvo društvene i ekonomske transformacije. Freireove ideje su emancipacijske, humanističke, demokratske i antiimperijalističke te nastoje stvoriti demokratičnije društvo, a ne čovjeka prilagoditi društvu u kojemu živi. Freire je stvorio novu snažnu metodologiju koja omogućava obespravljenima da se izvuku iz stvarnosti potlačenosti i preuzmu aktivnu društvenu ulogu. Svojim je djelovanjem usmjerio pedagogiju prema radikalnoj političkoj borbi kroz naglašavanje političke dimenzije obrazovanja. Freire je uvijek ponavljao kako ne živimo samo mi u društvu, nego i društvo u nama. Živio je prema principima koje je propagirao. Freire uvijek ispituje prirodu dominacije unutar određenog konteksta. Giroux tvrdi da u nastojanju da razumijemo Freireovu pedagogiju, nužno moramo početi od priznavanja da je ona i poziv na oslobođenje i proces radikalne rekonstrukcije.

Njegove su ideje prihvatili edukatori diljem svijeta, a svjedok su tome različite institucije i radovi koji se bave Freireovim likom i djelom. Osim toga, njegove su ideje široko primjenjive i univerzalne tematike i stoga nisu privlačne samo djelatnicima iz polja obrazovanja, nego pripadnicima različitih disciplina. Njegov je rad prihvaćen na svim kontinentima i mnogi projekti inspirirani njegovim idejama provode se i danas. Kolika je njegova važnost dokazuju epiteti koje mu pripisuju edukatori današnjice. Tako ga Furter naziva „mitom svoga vremena“, Kanpol „Johnom Deweyjem trenutne ere“, Bhattacharya „Rousseauom 20. stoljeća“ te Coben „radikalnim herojem obrazovanja odraslih“. Malo je mislilaca u obrazovanju bilo toliko utjecajno kao Freire. Jasno je da će se njegov utjecaj i ideje nastaviti širiti i u 21. stoljeću, neovisno o njegovoj smrti. Dok je potlačenosti i eksploatacije, Freireove ideje i prakse će živjeti.

Bibliografija

Literatura:

- Alencar, Tito i Michel de Certeau., „Military Repression in Brazil: Power against the People.“ *New Blackfriars*, Vol. 51, br. 602 (1970): 335-344.
- Bhattacharya, Asoke. *Paulo Freire: Rousseau of the Twentieth Century*. Rotterdam: Sense Publishers, 2011.
- Bethell, Leslie. *Latin America: Politics and society since 1930*. Cambridge University Press, 1998.
- Briceño-Ruiz, José, Andrés Rivarola Puntigliano. *Brazil and Latin America: Between the Separation and Integration paths*. London: Lexington Books, 2017.
- Calvocoressi, Peter. *Svjetska politika nakon 1945*. Zagreb: Nakladnički zavod Globus, 2003.
- Fausto, Boris. *Concise History of Brazil*. Cambridge University Press, 1999.
- Freire, Paulo. *Pedagogija obespravljenih*. Zagreb: Odraž, 2002.
- Freire, Paulo., „Conscientisation.“ *CrossCurrents*, vol. 24, br. 1 (1974): 23-31.
- Freire, Paulo. *Education for Critical Consciousness*. London: Continuum International Publishing Group, 2005.
- Funari, Pedro Paulo A. „Dictatorship, Democracy, And Freedom Of Expression.“ *International Journal of Historical Archaeology* vol. 7, br. 3 (2003): 233-237.
- Gadotti, Moacir. *Reading Paulo Freire: His Life and Work*. New York: State University of New York Press, 1994.
- Giroux, Henry A. "Review: Paulo Freire's Approach to Radical Educational Reform Reviewed Work(s): Pedagogy in Process: The Letters to Guinea-Bissau by Paulo Freire.“ *Curriculum Inquiry* Vol. 9, br. 3. (1979): 257-272.
- Kirkendall, Andrew J. „Entering History: Paulo Freire and the Politics of the Brazilian Northeast 1958-1964.“ *Luso-Brazilian Review*, vol. 41, br. 1 (2004): 168-189.
- Kanpol, Barry. *Critical Pedagogy: an Introduction*. Westport: Bergin & Garvey, 1999.
- Kos-Stanišić, Lidija. *Latinska Amerika – povijest i politika*. Zagreb: Golden Marketing, 2009.
- McLaren, Peter., „A Pedagogy of Possibility: Reflecting upon Paulo Freire's Politics of Education: In Memory of Paulo Freire.“ *Educational Researcher*, vol. 28, br. 2, (1999): 49-56.
- McLaren, Peter. *Che Guevara, Paulo Freire, and the Pedagogy of Revolution*. Oxford: Rowman& Littlefield Publishers, Inc, 2000.

- McLaren, Peter i Peter Leonard. *Paulo Freire: A Critical Encounter*. London, New York: Routledge, 1993.
- Meade, Teresa A. *A Brief History of Brazil*. New York: Facts on file, 2010.
- Mies, Maria. „Paulo Freire's Method of Education: Conscientisation in latin America.“ *Economic and Political Weekly*, vol. 8, br. 39 (1973): 1764-1767.
- Morrow, Raymond A. i Carlos Albertno Torres. *Reading Freire and Habermas. Critical Pedagogy and Transformative Social Change*. New York: Teachers College Press, 2002.
- O'Shea, Andrew i Maeve O'Brien. *Pedagogy, Oppression and Transformation in a 'Post -Critical' Climate. The Return of Freirean Thinking*. London: Continuum International Publishing Group, 2011.
- Pereira, Anthony W. „The US Role in the 1964 Coup in Brazil: A Reassessment.“ *Bulletin of Latin American Research* vol. 37, br. 1 (2018): 5–17.
- Roberts, Peter. *Education, Literacy, and Humanization. Exploring the Work of Paulo Freire*. Westport, Connecticut: Bergin & Garvey, 2000.
- Schugurensky, Daniel. *Paulo Freire*. London: Continuum International Publishing Group, 2011.
- Skidmore, Thomas E. *Brazil: Five Centuries of Change*. Oxford University Press, 2010.
- Skidmore, Thomas E., Peter H. Smith. *Modern Latin America*. New York; Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Skidmore, Thomas E. *The Politics of Military Rule in Brazil, 1964-85*. New York; Oxford: Oxford University Press, 1989.
- Tamdgidi, Mohammad H. „Toward the Pedagogy of oppressed and Oppressed Selves.“ *The Discourse of Sociological Practice*, vol. 6, br. 2 (2004): 165-185.
- Westad, Odd Arne. *Globalni hladni rat: velike sile i Treći svijet*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2009.
- Wright, Tomas C. *Latin America in the era of the Cuban revolution*. Westport, Connecticut: Praeger, 2001.
- Wright, Tomas C. *Latin America since Independence. Two Centuries of Continuity and Change*. London: Rowman & Littlefield, 2017.

Izvori:

Međunarodna politika: politika, privreda, pravo, nauka, kultura. Politički mjesečnik, siječanj, travanj i srpanj 1964.

The Foreign Relations of the United States (FRUS):

<https://history.state.gov/historicaldocuments>